

Op zoek naar vaste grond:

Een onderzoek naar vieren bij pioniersplek Spoorzoeken in Slangenburg

Lieke Weima, BA

Studentnummer: 1400096
Opleiding: Master Gemeentepredikant
Universiteit: Protestants Theologische Universiteit, Amsterdam
Eerste begeleider: Prof. Dr. M. Barnard
Beoordelaar: Prof. Dr. H. E. Zorgdrager
Datum: 23 januari 2018

Inhoud

1. Vier-pionieren verkennen	3
1.1 Inleiding	3
1.2 Verantwoording.....	4
1.3 Tijdspad	5
1.4 Theoretische verkenning	6
1.5 Probleem- en vraagstelling.....	10
2. Geleefde theologie	15
2.1 Theologie op het niveau van geloofspraktijken	15
2.2 Geloofspraktijken als bron voor theologie	16
2.3 Geleefde theologie	18
2.4 Onderscheid geleefde theologie-academische theologie.....	18
3. Methode	20
3.1 Liturgische etnografie.....	20
3.2 Dataverzameling.....	21
3.3 Data-analyse	21
4. Resultaten.....	25
4.1 <i>Thick description</i>	25
4.2 Theologie van vieren bij Spoorzoeken in Slangenburg	26
4.3 Op zoek naar vaste grond.....	35
5. Discussie	37
5.1 In de natuur: voorbij het kerkgebouw.....	37
5.2 In de Bijbel: woorden	40
5.3 In jezelf: subjectieve religie	42
5.4 Vieren als onderbreking van het dagelijks leven.....	44
5.5 Spoorzoeken in Slangenburg in de context van de PKN.....	48
6. Samenvatting en conclusie.....	50
7. Bibliografie.....	51
8. Bijlagen	55

1. Vier-pionieren verkennen

1.1 Inleiding

Als de kerk opnieuw begint, wat gebeurt er dan met liturgie? Dit is een van de vragen die aan de orde kan komen bij het ontwikkelen van kerkplantingen. De afgelopen jaren is er in protestants Nederland veel belangstelling voor pioniersplekken, kerkplantingen die verbonden zijn met de Protestantse Kerk in Nederland (PKN). Pioniersplekken zijn 'nieuwe vormen van kerkzijn voor mensen die niet (meer) naar een kerk gaan. Belangrijke uitgangspunten zijn afstemming op de context, werken vanuit gedeeld geloof en gericht zijn op duurzame gemeenschapsvorming.¹

Het opzetten en stimuleren van pioniersplekken is één van de strategieën die de PKN ontplooit als reactie op de terugloop in ledenaantal en kerkbezoek. Velen ervaren 'het heilige' niet meer in de kerk en voor steeds minder Nederlanders is kerkbezoek op zondagochtend een vanzelfsprekendheid.² Met pioniersplekken doet de PKN een poging om (opnieuw) van betekenis te zijn voor diegenen die de weg naar de gevestigde kerk niet (meer) weten te vinden.

Bij het ontwikkelen van pioniersplekken komt een aantal fundamentele vragen rondom kerk-zijn aan de oppervlakte. Omdat veel zaken die in een gevestigde kerkgemeenschap vanzelfsprekend zijn dat niet zijn op een pioniersplek, is het ontstaan van pioniersplekken vanuit praktisch-theologisch oogpunt interessant. Een van die fundamentele vragen betreft de vraag naar liturgie. Op een aantal pioniersplekken worden inmiddels vieringen gehouden, die behalve op zondagochtend ook vaak op een andere tijd plaatsvinden en vaak experimenteel van vorm zijn. Dit roept de vraag op of bezoekers het heilige (weer) wel vinden in deze vieringen.

Deze vragen vormen de aanleiding tot mijn thesis over betekenisgeving aan vieren bij Spoorzoeken in Slangenburg (SiS), een pioniersplek in de buurt van Doetinchem die in april 2016 officieel gestart is. Met het kerkgebouw op het landgoed Slangenburg als uitvalsbasis organiseert men onder andere wekelijkse meditatiewandelingen over het landgoed en naar de St. Willibordsabdij.

De voorliggende masterthesis hoopt een verkenning te zijn naar het proces van betekenisgeven aan vieren op pioniersplekken. Om dit te bereiken zal ik in de komende paragrafen, na een verantwoording en een eerste theoretische verkenning mijn onderzoeksvraag formuleren. In het tweede hoofdstuk wordt dieper ingegaan op de notie van 'geleefde theologie', een term die in het onderzoek een centrale rol zal spelen. Het derde hoofdstuk betreft de methode. In het vierde hoofdstuk volgen de resultaten, die ik vervolgens in een vijfde hoofdstuk met reeds bestaande theorie in gesprek zal brengen. Tot slot volgt een samenvatting en conclusie.

¹ www.protestantsekerk.nl/themas/missionair-werk/pionieren/wat-is-een-pioniersplek.

² In 2004 bedroegen de ledenaantallen van de grootste kerkgenootschappen in Nederland, de Rooms-Katholieke kerk en de PKN, respectievelijk 28% en 13% van de totale bevolking. Het aantal regelmatige kerkgangers ligt nog lager, gemiddeld gaat 38% van de kerkleden ten minste eens in de veertien dagen naar de kerk. J. Becker, J. de Hart, *Godsdienstige veranderingen in Nederland: Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie* (Den Haag: 2006) 32, 44. Zie ook: M. Barnard, 'Het heilige gebeurt niet: Een kritische plaatsbepaling van Gerrit Immink: Het heilige gebeurt', in *Jaarboek voor liturgieonderzoek* 28 (2012) 126-127.

1.2 Verantwoording

1.2.1 Academische relevantie

Pioniersplekken zijn geïnspireerd door de opkomst van Fresh Expressions in Groot-Brittannië, een beweging die daar al zo'n dertien jaar actief omarmd wordt door de Anglicaanse en Methodistische kerk.³ Verschillende praktisch-theologen hebben zich sindsdien bezig gehouden met Fresh Expressions. Zij doen dit met name vanuit ecclesiologisch perspectief.⁴ In Nederland bestaat het fenomeen pioniersplekken nog maar relatief kort, en daarom is er überhaupt nog nauwelijks empirisch onderzoek naar verricht. Op dit moment loopt er een promotieonderzoek naar gemeenschapsvorming op pioniersplekken vanuit de PThU, maar ook dit is een onderzoek met een ecclesiologische invalshoek.⁵ Er is dus nog niet eerder empirisch onderzoek verricht naar liturgie op pioniersplekken. Daarnaast kan dit onderzoek mogelijk een bijdrage leveren aan missiologische reflectie over de rol van vieren in het ontstaansproces van pioniersplekken en andere kerkplantingen.

1.2.2 Publieke relevantie

Het beleid van de PKN rondom pionieren gaat sterk uit van *learning-by-doing*. Pionieren is een proces waar geen blauwdruk voor bestaat. Niet alleen worden pioniersplekken gezien als een geheel nieuwe beweging en dus als een reis door onbekend gebied, men legt ook sterk de nadruk op de uniciteit van iedere pioniersplek. Een benadering die in de ene context goede resultaten oplevert, kan in een andere context totaal averechts werken.⁶ Om deze redenen worden pioniers opgeroepen om vooral zelf uit te proberen wat in de betreffende context goede resultaten oplevert en wat niet. Tegelijkertijd is er merkbaar behoefte aan reflectie. Pioniersteams krijgen een uitgebreide training aangeboden en sinds 2017 is er een uitgebreide website als thuisbasis voor de 'leergemeenschap pionieren'.⁷

De vraag naar de rol van vieringen in het ontstaansproces van pioniersplekken is een vraag waar veel pioniersteams zich mee bezighouden. Start je met erediensten of begin je met andere activiteiten en komen vieringen pas later in het ontstaansproces aan bod?⁸ Dit onderzoek kan mogelijk een bijdrage leveren aan empirisch gefundeerde reflectie op deze vraag.

³ Fresh Expressions werden officieel onderdeel van het beleid van de Anglicaanse kerk in 2004, met het verschijnen van het rapport *Mission-Shaped Church*. G. Cray/R. Williams, *Mission-Shaped Church: Church Planting and Fresh Expressions of Church in a Changing Context* (Londen 2004). Zie voor actuele informatie freshexpressions.org.uk.

⁴ Zie bijv. L. Nelstrop, M. Percy (red), *Evaluating fresh expressions: Explorations in emerging church* (Norwich 2008); S. Croft, I. Mobsby, S. Spellers (red), *Ancient Faith, Future Mission: Fresh Expressions in the Sacramental Tradition* (New York 2010); A. Davison, A. Milbank, *For the Parish: a critique of Fresh Expressions* (Londen 2010); M. Moynagh, P. Harrold, *Church for every context: An Introduction to Theology and Practice* (Londen 2012). Uitzondering op de ecclesiologische invalshoek vormt M. Gray-Reeves, M. Perham, *The hospitality of God: Emerging Worship for a Missional Church* (New York 2011).

⁵ Zie voor de opzet en eerste bevindingen van dit onderzoek: M. Verburg, 'Gemeenschap in de kerk van de toekomst', *Handelingen* 3 (2017) 34-44.

⁶ PKN, *Pioniersreis of eredienst eerst? Over hoe je met een pioniersplek van start kunt gaan* (2016) 4.

⁷ www.lerenpionieren.nl.

⁸ PKN, *Pioniersreis of eredienst eerst?* Zie voor een uitgebreide reflectie op deze vraag in de Britse context Moynagh, *Church for every context* 206-220.

1.2.3 Persoonlijke motivatie

De eerste kiem voor dit onderzoek is gelegd tijdens een discussie met studiegenoten en enkele predikanten in het voorjaar van 2015 over de waarde van vieren. Waar ligt de kern van kerk-zijn? Is dat in de dienst op zondagmorgen of is dat elders, bijvoorbeeld in diaconaat of missie? De vraag naar de waarde van liturgie heeft mij sindsdien niet meer losgelaten.

Ik ben opgegroeid in een vrijzinnig protestants gezin en een grote, veelkleurige PKN-gemeente. Van jongs af ben ik daardoor vertrouwd met zeer diverse vormen van liturgie. Tegenwoordig voel ik me als kerkganger zowel thuis in een zondagochtendviering in de Domkerk in Utrecht (de gemeente waar ik deel van uitmaak) als in een getijdengebied met veel invloeden uit Taizé bij Casella, het klooster-nieuwe-stijl van de zusters Augustinessen in Hilversum. Sinds juni 2015 ga ik regelmatig als gastvoorganger voor in diverse PKN-kerken en ben dan vaak op zoek naar een evenwicht tussen gevoel voor de heiligheid van liturgie aan de ene kant en aansluiting bij het alledaagse leven aan de andere kant. In 2014-2015 heb ik gedurende een stage in de Protestantse Gemeente Cothen kennis gemaakt met de pioniersplek ZIN in Wijk bij Duurstede. Daar is mijn belangstelling voor pioniersplekken gewekt.

1.3 Tijdsfad

Het voorliggende onderzoek heeft in de loop van twee jaar vorm gekregen. Hieronder volgt een chronologische beschrijving van het onderzoeksproces.

In het kader van de cursus Disciplinaire Deskundigheid heb ik me in het najaar van 2015 verdiept in verschillende soorten onderzoeksmethodologie die voor de praktische theologie behulpzaam kunnen zijn. Op basis hiervan heb ik keuzes gemaakt voor mijn eigen onderzoeksmethode. Met het schrijven van een onderzoeksvorstel werden de voorbereidingen voor dit onderzoek begin 2016 concreet. In februari 2016 werd dit vorstel goedgekeurd door mijn begeleiders Prof. Dr. Marcel Barnard, hoogleraar Praktische Theologie/Liturgiewetenschap aan de PThU (eerste begeleider) en Prof. Dr. H. E. Zorgdrager, Hoogleraar Systematische Theologie aan de PThU (tweede begeleider). Rond diezelfde tijd werden ook de eerste contacten met pioniersplek Spoorzoeken in Slangenburg gelegd. Om verschillende redenen koos ik ervoor om vrij vroeg in het onderzoeksproces veldwerk te gaan doen en me pas later uitgebreid te verdiepen in relevante literatuur. Daarom volstond ik in eerste instantie met een korte theoretische verkenning. Op basis hiervan heb ik mijn probleemstelling en vraagstelling geformuleerd. Daarnaast heb ik me in het voorjaar van 2016 op basis van een literatuurpakket verdiept in de notie van 'geleefde theologie', om zo mijn eigen plek in het gedifferentieerde veld van de praktische theologie te kunnen vinden. Tussen maart en mei 2016 deed ik veldwerk bij Spoorzoeken in Slangenburg. De weken daarna maakte ik een begin met het analyseren van de verzamelde data.

In juni 2016 kreeg ik de kans om in het kader van het *honours*-programma een aanvullend onderzoeksproject te doen in Londen. Gedurende twee weken bezocht ik daar verschillende Fresh Expressions of Church, sprak met bezoekers en kernteamleden en enkele voortrekkers van de Fresh-Expressions beweging. De resultaten van dit project zullen in deze thesis buiten beschouwing blijven, maar het was wel in deze tijd dat mijn denken over de rol van traditie in liturgie verder gevormd werd. In september van datzelfde jaar kreeg ik de kans om tijdens een conferentie van het

Ecclesiology and Ethnography network in Durham mijn denken over geleefde theologie verder aan te scherpen.

Vanwege mijn stage in het kader van de predikantsopleiding (waarbij ik ook opnieuw actief was bij een pioniersplek) heeft het werk aan mijn thesis in het academisch jaar 2016-2017 grotendeels stil gelegen. In september 2017 heb ik de draad weer opgepakt en ben verder gegaan met het analyseren en verwerken van de data, het in gesprek brengen van de resultaten met bestaande relevante literatuur en het schrijven van de eindversie. In januari 2018 is het onderzoek afgerond.

De wereld van pioniersplekken is een wereld die snel verandert. Tenzij anders vermeld, ga ik voor het empirische gedeelte van het onderzoek uit van de situatie in het voorjaar van 2016. Nieuwe ontwikkelingen bij Spoorzoeken in Slangenburg (bijvoorbeeld de komst van een eigen predikant in juni 2016 en het aanbieden van andere activiteiten naast de wandelingen sinds de zomer van 2016) worden niet meegenomen. Het onderzoek is derhalve een momentopname van een pioniersplek op het moment dat die aan het begin staat van zijn ontwikkeling. Daardoor kan zichtbaar worden hoe betekenisgeving aan vieren plaatsvindt wanneer er nog niet of nauwelijks sprake is van een gedeelde traditie.

1.4 Theoretische verkenning

Hieronder zijn de resultaten te vinden van een korte theoretische verkenning rondom de thema's liturgie en pionieren. Op basis van twee visienota's van de PKN, enkele beleidsdocumenten voor pioniers die geschreven zijn door het projectteam pionieren van de PKN en literatuur over de Britse Fresh Expressions zal ik enkele verwachtingen uitspreken over de uitkomst van het empirische gedeelte.

1.4.1 Ont-traditionalisering

In het beleid van de PKN speelt sinds enkele jaren de 'concentratie op de kern' een grote rol. Dit werd voor het eerst merkbaar in de visienota *De hartslag van het leven* uit 2012, die voor de PKN het startpunt vormde voor het op grote schaal stimuleren van pioniersplekken.⁹ In *Kerk 2025: Waar een Woord is, is een weg* is 'terug naar de kern' zelfs het belangrijkste uitgangspunt voor beleid geworden.¹⁰ Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen de kern en de vorm van kerk-zijn. In *De hartslag van het leven* is daarover het volgende te lezen:

'De concentratie op de kern geeft ruimte in de vorm. Zeker, we moeten zuinig zijn op goede vormen. Een goede kerkorde of orde van dienst verdient de voorkeur boven wat aanrommelen. Beproefde vormen van kerkzijn die vaak intens worden beleefd zijn het waard om voort te zetten. Maar vormen zijn in Jezus' naam flexibel, een traditie is in Jezus' naam iets levends.'¹¹

Hieruit blijkt dat er voorzichtig ruimte wordt geboden aan nieuwe vormen, onder andere aan nieuwe vormen van liturgie. Bovenal moeten vormen hun waarde bewijzen, ze worden niet zomaar als

⁹ PKN, *De hartslag van het leven: Visie op het leven en werken van de Protestantse Kerk in Nederland* (Zoetermeer 2012).

¹⁰ PKN, *Kerk 2025: waar een Woord is, is een Weg* (Zoetermeer 2017) 6.

¹¹ PKN, *De hartslag van het leven* 21.

waardevol gezien vanwege hun traditie. Aangezien traditie altijd een belangrijke rol gespeeld heeft in het denken over liturgie, is dit een interessante ontwikkeling.

Als het om liturgie ging, was traditie voor de *founding father* van de praktische theologie, Friedrich Schleiermacher, van het grootste belang. Hij stond argwanend tegenover nieuwe taal en vormen: 'Das neue macht Eindruck, aber nicht den den eine Liturgie machen soll.'¹²

Bijna twee eeuwen later, met de komst van de netwerksamenleving, is alles en iedereen voortdurend in beweging. Er is sprake van een ontwikkeling die onder andere Anton Harskamp in navolging van Anthony Giddens beschrijft als 'ont-traditionalisering' (de term die Giddens gebruikt is *detraditionalization*, anderen vertalen dit dan ook als detraditionalisering; de betekenis is in principe hetzelfde). Een traditie is voor Harskamp een 'cultureel overleveringsproces' waarbij individuen zich aan elkaar en aan gezamenlijk (her)beleefd verleden binden.¹³ Dit uit zich in de vorm van 'een specifiek zich met regelmaat herhalend gedrag.' Inhoud en uitingvorm zijn hier dus sterk met elkaar verbonden. In de tweede helft van de twintigste eeuw begon de rol van tradities te marginaliseren. Er is sprake van een 'verzwakking van het houvast dat mensen ooit aan tradities hadden.'¹⁴ Dat betekent niet dat tradities geheel verdwijnen, maar wel dat mensen het gezag van gebruiken en ideeën die ze vanuit de traditie aangereikt krijgen niet zomaar meer accepteren.¹⁵

Uit de analyse van Giddens/Harskamp blijkt dat tradities zowel op het vlak van ideeën als op het vlak van de vorm aan kracht hebben ingeboet. Het is interessant om te onderzoeken hoe pioniersplekken zich inpassen in deze ontwikkeling. Naar verwachting hebben en nemen ze meer vrijheid dan gevestigde kerken om te experimenteren met vormen. Daarnaast zijn pioniersplekken gericht op mensen die zichzelf niet (meer) onder een kerkelijke traditie scharen, in de hoop dat ze dat eventueel (weer) wel gaan doen. Hierbij is een onderscheid te verwachten tussen mensen die eerder in hun leven wel kerkelijk betrokken zijn geweest maar dit hebben losgelaten (in de literatuur over Fresh Expressions worden zij *de-churched* genoemd)¹⁶ en degenen die nooit eerder kerkelijk betrokken zijn geweest (*never-churched* of *un-churched*). De eerste groep vindt mogelijk makkelijker dan de tweede aansluiting bij bestaande vormen, omdat ze er nog enigszins mee vertrouwd zijn. Aan de andere kant is er bij de eerste groep mogelijk sprake van weerstand tegen bestaande vormen, terwijl de tweede groep er onbevangener tegenover kan staan.

1.4.2 Debat over traditie in Fresh Expressions of Church

In Groot-Brittannië, waar het debat rondom Fresh Expressions al bijna een decennium langer speelt dan het Nederlandse debat rondom pioniersplekken, is een van de meest gehoorde kritiekpunten op de Fresh Expressions-beweging dat met het badwater van de traditionele liturgische vormen ook het kind van het christelijk geloof wordt weggegooid. Hier botsen twee zeer verschillende opvattingen over wat liturgie is. Hoewel de situatie in de Anglicaanse Kerk wat betreft liturgie sterk verschilt van de Nederlandse context, is het de moeite waard om de hoofdlijnen van deze discussie in het kort weer te geven. Het Nederlandse beleid rondom pioniersplekken oriënteert zich namelijk sterk op wat Britse theologen schrijven over Fresh Expressions, met name op auteurs als Michael Moynagh.

¹² F.D.E. Schleiermacher, *Praktische Theologie* (Berlijn 1850) 165.

¹³ Van Harskamp, *Het nieuw-religieuze verlangen* (Kampen 2000) 55-56.

¹⁴ Van Harskamp, *Het nieuw-religieuze verlangen* 56.

¹⁵ Van Harskamp, *Het nieuw-religieuze verlangen* 55.

¹⁶ Moynagh, *Church for every context* 71.

Bovendien spelen vragen rondom traditie en vernieuwing in de Nederlandse context net zo goed een rol als in de UK.

Moynagh en anderen uiten kritiek op de tendens van de Anglicaanse Kerk om liturgie een 'identity-bearing vehicle' te laten zijn. Dit zou de contextualisering en daarmee de verspreiding van het evangelie in de weg staan.¹⁷ Voor Moynagh is het belangrijk dat kerk en liturgie in verschillende contexten verschillende vormen aannemen, omdat a) empirisch vast te stellen is dat kerken in verschillende culturen nu eenmaal verschillende vormen hanteren, b) God zich in verschillende contexten op verschillende manieren openbaart en c) het de opdracht van een kerkgemeenschap is om te laten zien hoe de omringende cultuur eruit zou kunnen zien als ze zich volledig door God zou laten transformeren.¹⁸

Andrew Davison en Alison Milbank, twee theologen die zeer kritisch zijn op Fresh Expressions, zien dit als ernstige verwatering van het geloof. Zij hebben een theologische achtergrond in Radical Orthodoxy, een groep van Britse Anglicaanse theologen die sterk belang hechten aan eenheid van vorm en inhoud op grond van een aan het neo-platonisme ontleend uitgangspunt dat er een ontologisch verband is tussen Gods wezen en liturgische vormen.¹⁹ Volgens deze lijn van kritiek maken voorstanders van Fresh Expressions een denkfout door te veronderstellen dat vorm en inhoud gescheiden kunnen worden.²⁰

Hoewel de conclusie die Davison en Milbank hieruit trekken, namelijk dat de bestaande vorm van de Anglicaanse kerk superieur is boven alle andere nieuwe vormen, op zijn minst discutabel is, zijn zij niet de enigen die vraagtekens stellen bij een verre gaande contextualisatie. De vraag welke vormen zo essentieel zijn dat de kerk zonder deze vormen geen kerk meer zou zijn, is mijns inziens terecht, evenals de vraag of te veel contextualisatie niet leidt tot een ongewenst samenvallen van de kerk met haar omringende cultuur.

Dit laatste punt maken niet alleen Davison en Milbank. Ook Martyn Percy verwoordt deze kritiek krachtig: 'I have this nagging sense that the line between sacralized narcissism and some contemporary worship is wafer thin.'²¹ Wanneer contextualisatie te ver wordt doorgevoerd, kan de traditie geen kritische tegenstem zijn tegenover onze eigen ideeën. Davison en Milbank onderscheiden hier de traditie als 'the given' van 'the chosen': 'The given come from us from beyond ourselves. This also means that they have the necessary 'exteriority' to be able to judge us and to change our perspective.'²² Ook Croft en Mobsby, twee theologen die zelf nauw betrokken zijn bij Fresh Expressions, wijzen ook op die waarde van traditie: 'things take time and you can't make up the story yourself, only become part of it.'²³ Zonder deze kritiek van de traditie lopen Fresh Expressions het risico om alleen een weerspiegeling van hedendaagse waarden te zijn en niet van het evangelie.

Moynagh vindt echter dat tegenstanders van Fresh Expressions te bang zijn dat de traditie helemaal overboord wordt gegooid. De praktijk bewijst dat het tegendeel gebeurt: bij vieringen in Fresh

¹⁷ Moynagh, *Church for every context* 372.

¹⁸ Moynagh, *Church for every context* 153-155.

¹⁹ Davison & Milbank, *For the Parish* 21.

²⁰ Davison & Milbank, *For the Parish* 2.

²¹ M. Percy, 'Old tricks for new dogs? A critique of fresh expressions' 37 in Nelstrop & Percy, *Evaluating Fresh Expressions* 27-39.

²² Davison & Milbank, *For the Parish* 103.

²³ Croft & Mobsby, *Fresh expressions* 5.

Expressions worden bestaande liturgische tradities veelal in ere gehouden.²⁴ Gray-Reeves en Perham bevestigen deze observatie naar aanleiding van hun onderzoek naar *emerging worship* in de UK en de USA.²⁵

Moynagh erkent dat liturgie op de een of andere manier moet verschillen van het dagelijks leven om dit dagelijks leven kritisch te bezien. Waar Davison en Milbank de rol van deze kritische tegenstem toebedelen aan de liturgische traditie, kent Moynagh die rol met name toe aan de dialoog tussen verschillende kerkgemeenschappen. Hij houdt een pleidooi voor kerkgemeenschappen die op verschillende momenten op verschillende manieren bijeenkomen: apart als kleine groep of samen met andere groepen, waar de verschillen tussen gemeenschappen duidelijk worden en men van elkaar kan leren.²⁶ Ook hij benadrukt echter het belang van 'distinctive expressions of worship'. Daarmee bedoelt hij elementen uit de traditie van de kerk, die de kerkganger als het ware verrassen en een ander perspectief inbrengen: 'They will hint at what the surrounding culture might be like if it was redeemed by Christ. They will be events that invite God to be God - to do something in worship and change us.'²⁷

Het hierboven beschreven debat bij uitstek een Anglicaanse aangelegenheid. In de PKN heeft men over het algemeen veel minder weerstand tegen contextualisatie, omdat traditie hier nooit de theologische functie heeft gehad die haar in de Anglicaanse kerk werd en wordt toegekend. In de PKN wordt daarom bijvoorbeeld minder waarde gehecht aan officieel geautoriseerde formuliergebeden. Toch zullen ook in Nederland kritische stemmen te horen zijn, zeker waar het gaat om doop en avondmaal op pioniersplekken. Bovendien zijn de onderliggende vragen, naar de samenhang tussen vorm en inhoud en de kritische functie van liturgie tegenover het dagelijks leven, wel degelijk van belang voor pioniersplekken in Nederland.

In ieder geval richten pioniersplekken zich sterk op contextualisatie, zoals blijkt uit het volgende citaat:

'Nog geen vijftig jaar geleden aten we bijna alleen aardappelen en groente. Nu eten we wraps, sushi, noodles en meer. Een beeld dat illustreert dat Nederland veel diverser is geworden. Dat geldt ook voor hoe we in het leven staan en hoe we de kerk beleven. Uit onderzoek van Motivaction blijkt dat de bestaande vormen van kerkzijn maar een klein deel van de Nederlanders bereiken. Door allerlei verschillende pioniersplekken willen we méér mensen laten ontdekken wat het evangelie inhoudt.'²⁸

1.4.3 Rooted en Connected

Een van de doelen van pioniersplekken is 'het ontwikkelen van een netwerk'.²⁹ Opvallend is dat hier de woordkeuze van de beleidsmakers veranderd is: in eerste instantie werd gesproken over 'community' in plaats van 'netwerk'. Naar aanleiding van ervaringsverhalen van pioniers is men vaker de term 'netwerk' gaan gebruiken, waardoor meer ruimte werd geschapen voor los-vaste verbindingen.³⁰

Deze ontwikkeling past goed binnen het huidige sociaalwetenschappelijke paradigma van de hedendaagse samenleving als 'Network Society'. Manuel Castells, grondlegger van deze theorie,

²⁴ Moynagh, *Church for every context* 364.

²⁵ Gray-Reeves & Perham, *The hospitality of God* 12-22.

²⁶ Moynagh, *Church for every context* 158.

²⁷ Moynagh, *Church for every context* 365.

²⁸ PKN, *Pionieren vanuit de Protestantse Kerk* (2015) 11.

²⁹ Verburg, 'Gemeenschap in de kerk van de toekomst' 38.

³⁰ Verburg, 'Gemeenschap in de kerk van de toekomst' 37-38.

noemt als een van de belangrijkste eigenschappen van de Network Society de zoektocht naar een sterke identiteit aan de ene kant versus sociale fragmentatie aan de andere kant. Groepen en individuen haken voortdurend af- en aan op netwerken.³¹

Pioniersplekken staan middenin deze spanning. Aan de ene kant wil men graag ruimte bieden aan losse verbindingen, aan de andere kant blijft ook de zoektocht naar een bepaalde kern, die vaak gevonden wordt in het pioniersteam, de mensen die de pioniersplek leiden.³²

Eenzelfde spanning signaleren Barnard, Cilliers en Wepener in hedendaagse liturgie. Zij hebben dat verwoord als de spanning tussen *rooted* en *connected*, waarbij de eerste term duidt op het vasthouden aan de eigen identiteit en eigen wortels, en de tweede op het vinden van aansluiting bij de netwerkcultuur en mensen van nu, wat zorgt voor een zekere mate van fluiditeit in vorm en inhoud. Liturgie dient een evenwicht tussen *rooted* en *connected* te vinden.³³ Pioniersplekken hebben te maken met een groep mensen zonder gezamenlijke kerkelijke achtergrond. Vermoedelijk zullen pioniersplekken daarom sterker *connected* zijn en minder sterk *rooted* dan gevestigde kerken.

1.5 Probleem- en vraagstelling

Hoewel liturgie altijd en overal aan verandering onderhevig is, is het ook bij uitstek een fenomeen dat leeft van traditie. Op pioniersplekken is er niet of nauwelijks sprake van een gedeelde (kerkelijke) traditie. Liturgie moet hier dus opnieuw betekenis krijgen, ook theologisch gezien. In deze thesis zal ik onderzoeken hoe dit proces van theologische betekenisgeving aan vieren zich voltrekt. Daarvoor heb ik de volgende onderzoeksvraag opgesteld:

WAT VOOR THEOLOGIE VAN VIEREN LEEFT ER OP PIONIERSPLEK SPOORZOEKEN IN SLANGENBURG?

Enkele termen uit de onderzoeksvraag zal ik in de volgende paragrafen kort toelichten.

1.5.1 Pioniersplek

Natuurlijk wordt er op veel meer plekken binnen en buiten de PKN geëxperimenteerd met nieuwe vormen van kerk-zijn. Ik kies er echter voor om me te concentreren op een pioniersplek, omdat daar op dit moment binnen de PKN veel aandacht voor is. Daarnaast moeten pioniersplekken voldoen aan vier basiskenmerken.³⁴ Ondanks hun grote onderlinge verschillen geeft dit een basis om inzichten uit dit onderzoek mogelijk ook op andere pioniersplekken toe te passen. De vier basiskenmerken zijn:

- Een pioniersplek is vernieuwend.
- Een pioniersplek is gericht op buiten- en randkerkelijken.
- Een pioniersplek is gericht op duurzame gemeenschapsvorming.
- Een pioniersplek voelt zich verbonden met de PKN.³⁵

³¹ M. Castells, *The rise of the Network Society* (Malden 2000) 3.

³² Verburg, 'Gemeenschap in de kerk van de toekomst' 37.

³³ M. Barnard, J. Cilliers & C. Wepener, *Worship in the Network Culture: Liturgical Ritual Studies. Fields and Methods, Concepts and Metaphors* (Leuven 2014) 89.

³⁴ PKN *Kenmerken Pioniersplekken Protestantse Kerk* (2016).

³⁵ Ibid.

Er is een grote diversiteit van pioniersplekken door heel Nederland, begin 2016 waren dat er een kleine vijftig. Vaak zijn ze sterk gericht op een bepaalde doelgroep, bijvoorbeeld twintigers (Twintigers Woerden) of kinderen en jonge gezinnen (Kliederkerk Gaastmeer). Er zijn pioniersplekken die zich oriënteren op de monastieke traditie (Nijkleaster, Kloosterwelle en tot op zekere hoogte ook Spoorzoeken Slangenbergh), pioniers die kerk zijn vanuit een SRV-wagen (De Schone Poort), en pioniers die met anderen Bijbellezen in het café (Heilig Vuur West, Zin in Zuid).³⁶

1.5.2 Vieren

Ik kies voor de term 'vieren' in plaats van 'liturgie' omdat deze laatste term veel meer kerkelijk ingevuld is. Vieren kan alles betekenen van christelijke eredienst tot seculier feest.³⁷

Ruard Ganzevoort schrijft in een artikel over het definiëren van de term 'religie': 'the quintessential question is not whether something is or is not 'religious', but what it means when someone defines something as religious or not.'³⁸ Dat ontslaat ons niet van de taak om een veld of concept op de een of andere manier af te bakenen (Ganzevoort geeft vervolgens toch een definitie van religie), maar relateert wel enigszins de vraag welk fenomeen feitelijk wel of niet onder de definitie zou vallen. Ik sluit me aan bij de sociaal-constructivistische vooronderstelling die hieronder ligt, namelijk dat de betekenis van concepten zich niet zozeer in de fenomenen zelf, maar in onze taal en in onze ideeën bevindt. De vraag wordt daarmee: wat voor nieuwe inzichten levert het op, wanneer we aan een bepaalde activiteit kwaliteiten van vieren toeschrijven?

Om die vraag te beantwoorden stel ik een voorlopige lijst op met 'kwaliteiten' die vieren kan hebben. Dit doe ik om openheid te behouden voor de diverse en nieuwe vormen die vieren op een pioniersplek aan kunnen nemen. Deze manier van werken heeft haar diensten bewezen binnen *ritual studies*.³⁹ Voor de lijst van kwaliteiten heb ik me gebaseerd op de kwaliteiten van ritueel van Barnard & Post (die op hun beurt terugvallen op de kwaliteiten van 'ritualiteit' bij Ronald Grimes) en de kwaliteiten van 'feest' bij Paul Post.⁴⁰ Aangezien feest een ritueel karakter heeft,⁴¹ is het mogelijk om op basis van beide lijsten één lijst met kwaliteiten van vieren op te stellen:

- Vieren is een activiteit waarbij meerdere rituele handelingen worden ondergebracht in één structuur. Rituele handelingen worden hier verstaan als 'geordend handelen volgens vaste patronen'.⁴²

³⁶ Zie lerenpionieren.nl/praktijkverhalen/gaastmeer-kliederkerk-polder/, www.twintigerswoerden.nl/, lerenpionieren.nl/praktijkverhalen/almere-srv-wagen-nieuwbouwwijk/, www.nijkleaster.fr/, kloosterwelle.nl/, <http://heiligvuurwest.nl/>, <http://www.zininzuid.nl/>.

³⁷ P. Post, 'Liturgical movements and feast culture: A Dutch research program' in: P. Post, G. Rouwhorst, L. Van Tongeren & A. Scheer (red.), *Christian Feast and Festival: The Dynamics of Western Liturgy and Culture* (Leuven 2001) 37.

³⁸ R. Ganzevoort, 'Lived religion: the praxis of Practical Theology', *International Journal of Practical Theology* 18(1) 97.

³⁹ 'Through series of qualities researchers attempt to catch tendencies in rituality in a certain cultural or religious context.' P. Post, 'Feast as a key concept in liturgical studies' 57, in: *Christian Feast and Festival*. Zie ook: M. Barnard & P. Post (red.), *Ritueel bestek: Antropologische kernwoorden van de liturgie* (Zoetermeer 2001) 35-36.

⁴⁰ Barnard & Post, *Ritueel bestek* 36; Post, 'Feast as a key concept' 71. Ritueel en feest delen veel kwaliteiten, dit betekent natuurlijk nog niet dat ze samenvallen. Zo kan bij een ritueel de collectieve dimensie ontbreken die essentieel is voor feest.

⁴¹ Post, 'Feast as a key concept' 71.

⁴² Barnard & Post, *Ritueel bestek* 36.

- Vieren is een activiteit waarbij een bepaalde inhoud belichaamd wordt. Een feest heeft een bepaalde inhoud: 'there is something or someone to celebrate'.⁴³ Naar die inhoud wordt verwezen door middel van symboliek.⁴⁴
- Ervan uitgaande dat bij pioniersplekken op een religieuze manier verwezen zal worden, dus naar iets of iemand die sacraal is, is vieren een activiteit waarbij op de een of andere manier vorm gegeven wordt aan het sacrale. Dit onderscheidt vieren op pioniersplekken van een seculier feest.⁴⁵
- Vieren is een activiteit waarin een beroep wordt gedaan op een bepaald verleden. De inhoud van een feest is immers verbonden met 'de grace of memory': iets of iemand uit het verleden die herinnerd wordt.⁴⁶ Ook ritueel doet een beroep op het verleden, door middel van de traditionele dimensie: de vaste orde van een ritueel die wordt verbonden met een overlevering.⁴⁷
- Vieren is een activiteit die aansluit bij de omringende cultuur. Ritueel en feest zijn altijd aan verandering onderhevig, met name onder invloed van de cultuur waar ze deel van uitmaken.⁴⁸
- Ervan uitgaande dat een feest een collectieve dimensie kent,⁴⁹ is vieren een activiteit die door er meerdere mensen samen ondernomen wordt.
- Vieren is een onderbreking van het alledaagse leven, zoals een feest een activiteit is waarbij de 'rat race' van het alledaagse leven voor een moment wordt gestopt en er ruimte wordt gecreëerd om op adem te komen.⁵⁰

1.5.3 Spoorzoeken in Slangenburg

Dit onderzoek is opgebouwd als *case study* met één pioniersplek als casus, namelijk Spoorzoeken in Slangenburg (verder SiS), verbonden met de Protestantse Gemeente Doetinchem. De keuze voor een enkele casus is gemaakt om deze plek zo gedetailleerd mogelijk te kunnen onderzoeken.⁵¹ Op deze manier kan ik de geleefde theologie van de casus (zie verder hoofdstuk 2) gedetailleerd beschrijven

⁴³ Post, 'Feast as a key concept' 71.

⁴⁴ Barnard & Post, *Ritueel bestek* 36. Symbolen worden hier verstaan als 'teken met een meerwaarde' die bestaat uit engagement, een zekere iconiciteit en conventies/codes, zie verder Barnard & Post, *Ritueel bestek* 34-35.

⁴⁵ G. Lukken, 'Seculier, profaan, sacraal' in Barnard & Post, *Ritueel bestek* 22.

⁴⁶ Post, 'Feast as a key concept' 71.

⁴⁷ Barnard & Post, *Ritueel bestek* 36.

⁴⁸ Barnard & Post, *Ritueel bestek* 50-55; Post, 'Liturgical Movements and Feast Culture', in Post & Rouwhorst, *Christian Feast and Festival* 25. Over 'cultuur', zie verder M. Barnard, 'Dynamiek van cultus en cultuur' in *Ritueel bestek* 47-48.

⁴⁹ Post, 'Feast as a key concept' 71.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ D. Silverman, *Doing Qualitative Research: A practical Handbook* (Londen 2010) 138

en vervolgens in dialoog brengen met bestaande theorieën.⁵² Een enkele *case study* doet bovendien recht aan de complexiteit en contextuele situering van de casus. In het geval van pioniersplekken, die sterk contextafhankelijk zijn, is dit een belangrijk punt.

De keuze voor Spoorzoeken in Slangenburg is gebaseerd op *purposive sampling*.⁵³ De overwegingen waren de volgende:

- SiS is een pioniersplek waar men nog maar kort vieringen organiseert. Er is dus nog niet of nauwelijks sprake van een door de participanten gedeelde traditie waar het vieren een vanzelfsprekendheid geworden is.
- SiS is een pioniersplek waar het vieren een brede en mogelijk experimentele invulling krijgt in de meditatiewandelingen. De viering gaat letterlijk 'de kerk uit'.

Spoorzoeken in Slangenburg is een pioniersplek die haar thuis heeft in de kerk van Slangenburg, een klein buurtschap net buiten Doetinchem. Deze kerk is begin twintigste eeuw gebouwd door de eigenaars van het landgoed Slangenburg, zodat buurtbewoners er naar de kerk konden. Op dit moment wordt er op zondagochtend nog door een kleine gemeenschap in gekerkt. Daarnaast is de kerk uitvalsbasis voor de pioniersplek, die begin 2015 begonnen is vanuit de Protestantse Gemeente Doetinchem met het organiseren van meditatiewandelingen. De missionair ouderling van deze gemeente heeft een team van drie (in eerste instantie vier) vrouwen om zich heen verzameld. Samen vormen ze het kernteam. In april 2016 is SiS officieel een pioniersplek geworden en heeft ze een eigen predikant beroepen, die in juni 2016 bij het pioniersteam is gekomen. Er zijn twee soorten activiteiten: kloosterwandelingen en natuurwandelingen. Tijdens een kloosterwandeling wordt er, na koffie en thee en een meditatie moment in het kerkje, deels in stilte en deels in gesprek met elkaar gelopen naar de Benedictijner St. Willibrordsabdij om daar het middaggebed mee te maken. Op de terugweg nuttigt men gezamenlijk het zelf meegebrachte lunchpakket. Tijdens een natuurwandeling wordt een kortere wandeling gelopen en is er geen bezoek aan het klooster. De lunch is na afloop in de kerk. Beide activiteiten vinden plaats op vrijdagmorgen.

Op grond van bovenstaande informatie en de kwaliteiten van vieren die ik in de vorige paragraaf heb opgesteld, ga ik er in de rest van mijn onderzoek vanuit dat beide activiteiten van SiS van begin tot eind een viering vormen. Niet alleen het meditatieve moment en/of het middaggebed in het klooster, maar ook het koffie- en theedrinken en de wandeling behoren ertoe.

1.5.4 Theologie

Met dit onderzoek wil ik zo veel mogelijk recht doen aan theologische inzichten die uit de onderzochte praktijk zelf opkomen. Omdat de onderzochte praktijken zich afspelen op het grensvlak van kerk en de wereld buiten de kerk, waar geloofsopvattingen vermoedelijk niet of nauwelijks in gangbare theologische termen verwoord worden, houd ik een zo breed mogelijke definitie van theologie aan.

Bij het definiëren van 'theologie' geldt daarbij eenzelfde voorbehoud als bij het definiëren van 'vieren': belangrijk is vooral of het nieuwe inzichten oplevert wanneer een bepaalde activiteit als theologie bestempeld wordt.

⁵² D. Schipani, 'Case Study Method' in B. Miller-McLemore (red), *The Wiley-Blackwell Companion to Practical Theology* (Oxford 2012) 99

⁵³ Silverman, *Doing Qualitative Research* 139-141.

Hierbij baseer ik me op Henning Luther. Theologie is gelovige reflectie, zegt Luther, reflectie op geloof en vanuit geloof.⁵⁴ Gelovig – religieus – is voor hem elke niet-eendimensionale verhouding tot de wereld.⁵⁵ Theologisch is een bepaalde duiding dus allereerst vanwege het perspectief dat zij biedt op de haar omringende wereld. Iedereen die nadenkt over deze perspectieven, produceert dan 'so etwas wie theologie'.⁵⁶

Uit Luthers definitie, die ik overneem, blijken drie belangrijke uitgangspunten. Allereerst dat theologie een bepaald perspectief op de wereld is. Het is een manier van kijken die door andere wetenschappen niet verdisconteerd kan worden.⁵⁷

Ten tweede blijkt hieruit dat deze manier van kijken gekenmerkt wordt door een 'niet-eendimensionale verhouding' tot de wereld. Als eendimensionaal definieert Luther: 'jene Einstellung, die sich nur bei dem aufhält, was der Fall ist, jedes Denken, das nur bei dem stehenbleibt, was ist, und davon ausgeht, daß das, was ist, alles ist.'⁵⁸ Alle manieren van kijken die dit niet zijn, zijn dus als theologisch te bestempelen. Overal waar er sprake is van een zekere afstand tot de wereld-zoals-ze-is, overal waar sprake is van een andere blik op de wereld, wordt theologie bedreven.⁵⁹ 'Aussagen über eine andere Welt sind Befragungen dieser Welt, sie sehen diese Welt anders.'⁶⁰ Dit is een zeer brede definitie, die ruimte biedt aan post-seculiere geloofsopvattingen zoals die mogelijk spelen onder participanten aan SiS.

Het derde punt dat voor dit onderzoek van belang is, is dat theologie niet alleen door academici bedreven kan worden, maar zichtbaar kan worden in iedere religieuze praktijk. Vanuit dit uitgangspunt kan ik op zoek gaan naar een theologie die 'leeft' bij SiS. In hoofdstuk 2 zal dit uitgangspunt verder gefundeerd en uitgewerkt worden.

⁵⁴ H. Luther, *Religion und Alltag: Bausteine zu einer Praktischen Theologie des Subjekts* (Stuttgart 1992) 13.

⁵⁵ Luther, *Religion und Alltag* 28. Luther maakt op dit punt geen fundamenteel onderscheid tussen 'religieus' en 'gelovig'

⁵⁶ Luther, *Religion und Alltag* 13.

⁵⁷ Zie ook Barnard, Cilliers & Wepener, *Worship in the Network Culture* 44.

⁵⁸ Luther, *Religion und Alltag* 28.

⁵⁹ Luther, *Religion und Alltag* 29.

⁶⁰ Luther, *Religion und Alltag* 25.

2. Geleefde theologie

Dit onderzoek vraagt naar een theologie van vieren die 'leeft' op een pioniersplek. In het voorliggende hoofdstuk wil ik allereerst duidelijk maken wat ik versta onder 'geleefde theologie.' Deze term heb ik overgenomen van Bonnie Miller-McLemore. Zij oppert de term 'lived theology', waarbij ze de vraag centraal stelt 'how theology or knowing and loving the divine takes shape in everyday life and how everyday life influences theology.'⁶¹ Zij werkt het concept echter niet verder uit. Dit hoofdstuk wil daartoe een aanzet geven, en zal ook dienen als plaatsbepaling van de onderzoeker in het veld van de praktische theologie.

Allereerst laat ik zien hoe in twee praktisch-theologische handboeken aandacht besteed wordt aan theologie op het niveau van geloofspraktijken (2.1). Vervolgens onderscheid ik verschillende manieren waarop geloofspraktijken als bron kunnen fungeren binnen praktische theologie (2.2). Dit mondt uit in mijn eigen definitie van geleefde theologie (2.3). Daarna bespreek ik de vraag hoe geleefde theologie zich verhoudt tot academische theologie (2.4).

2.1 Theologie op het niveau van geloofspraktijken

2.1.1 Theologie op verschillende niveaus

Don Browning pleit voor een theologie die fundamenteel praktisch is. In zijn boek schetst hij een patroon voor zo'n theologie. Uitgangspunt daarbij is dat geloofsgemeenschappen 'carriers of practical reason' zijn, dat er processen van kennisverwerving en redeneren plaatsvinden die starten vanuit de praktijk en als doel hebben om de praktijk te verbeteren.⁶² Wanneer men deze 'practical reasoning' toetst aan bronnen die in de christelijke traditie als normatief gelden, is er sprake van 'religiously informed practical reason'.⁶³ Dit is in de grondvorm niets meer en niets minder dan theologie. Volgens Browning zijn daarom leiders van geloofsgemeenschappen, maar ook geloofsgemeenschappen als geheel, praktisch theologen te noemen:⁶⁴ 'My claim is that they exhibit discernible features of practical theology and religiously informed practical reason – at least in some fashion and to some degree.'⁶⁵ Praktische theologie als geheel bestaat vooral bij de gratie van dialoog tussen verschillende stemmen, zowel uit de academie als uit de praktijk.

Barnard, Cilliers en Wepener stellen dat theologische stemmen op verschillende niveaus te vinden zijn. Ze operationaliseren het theologisch perspectief op drie manieren voor onderzoek naar liturgisch ritueel. Allereerst is het volgens hen belangrijk om te onderzoeken hoe een liturgisch ritueel gevormd is door theologische tradities.⁶⁶ Ten tweede moet gekeken worden wat voor theologische betekenis deelnemers toekennen aan een liturgisch ritueel. Ze voegen eraan toe dat hier nog weinig onderzoek naar gedaan is. Ten derde is het voor hen van belang dat de particuliere theologie van de onderzoeker in beeld komt. Net als Browning benadrukken ze het belang van openheid over je eigen achtergrond en theologische (ontologische) positie voor het ontstaan van een

⁶¹ B. Miller-McLemore, 'Toward Greater Understanding of Practical Theology', *International Journal of Practical Theology* 16(1) 111.

⁶² D. Browning, *A Fundamental Practical Theology: Descriptive and Strategic Proposals* (Minneapolis 1996) 9.

⁶³ Browning, *Fundamental Practical Theology*, 33.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Browning, *Fundamental Practical Theology* 12.

⁶⁶ Barnard, Cilliers & Wepener, *Worship in the Network Culture* 44.

eerlijke dialoog en zo transparant mogelijk onderzoek. Tot slot is het volgens Barnard, Cilliers en Wepener mogelijk om de theologische positie(s) die uit deze onderzoekspraktijk opkomt, in dialoog te brengen met andere theologische posities.⁶⁷

2.1.2 Verschillende niveaus in dit onderzoek

Wat betreft het eerste aspect van Barnard, Cilliers en Wepener zou ik toe willen voegen dat het niet alleen gaat om de theologische traditie die een ritueel gevormd heeft, maar juist ook om de theologische traditie die door een praktijk wordt opgeroepen/gevormd (al kan dat natuurlijk alleen in samenhang met het tweede aspect, dus de theologie van de deelnemers, onderzocht worden). Mijn onderzoek richt zich grotendeels op het tweede niveau: de theologische betekenis die deelnemers aan een viering toekennen. Hier komt echter het derde niveau ook direct in beeld. Ten eerste bepaalt mijn eigen theologische positie natuurlijk mede wat voor theologie ik 'zie', ten tweede zal ik ook vanuit een eigen theologisch kader de praktijk beschrijven. Op dit niveau zal ik ook de dialoog zoeken tussen de theologische betekenis van de deelnemers en andere theologische posities.

2.2 Geloofspraktijken als bron voor theologie

Luther ziet de beweging naar wat hij 'leken-theologie' noemt binnen een bredere belangstelling van wetenschap voor het leven van alledag.⁶⁸ Hij noemt twee manieren waarop het leven van alledag kan functioneren in de wetenschap.⁶⁹ Deze manieren kunnen ook goed worden onderscheiden in de verschillende manieren waarop de praktijk als bron kan functioneren binnen de praktische theologie.

De eerste manier is 'Kritik am Alltag' – deze beweging is ontstaan in het Marxisme. Hier wordt de status quo van het dagelijks leven beschreven aan de hand van een bepaalde theorie, en vervolgens onder kritiek gesteld.⁷⁰

De tweede manier noemt Luther 'Alltag als Kritik'. Hier wordt een binnenperspectief (lekenperspectief) ingenomen, dat bevestigend tegenover het alledaagse leven staat en kritisch tegenover de theorie.⁷¹ Toegepast op de praktische theologie kun je zeggen dat het gaat om kritische reflectie vanuit de praktijk op al bestaande theologie. Miller-McLemore ziet hierin een van de redenen waarom praktijken als bron waardevol zijn: er is behoefte aan het onderzoeken van 'the imperialist politics behind the construction of theology and its recognized theologians.'⁷²

Luther stelt dat beide benaderingen valkuilen hebben: in het eerste geval wordt het lekenperspectief verwaarloosd, in het tweede geval wordt de praktijk onkritisch aangenomen – alsof er geen onderdrukkende praktijken zouden bestaan.⁷³ De oplossing ziet hij in een 'Kritik im Alltag', waarbij er zowel ruimte blijft voor een buitenperspectief als ook voor kritiek van de ene praktijk op de andere.⁷⁴ Dit sluit aan bij de waarschuwing van Bonnie Miller-McLemore tegen het misverstand dat theorie en praktijk diametraal tegenover elkaar zouden staan.⁷⁵

⁶⁷ Barnard, Cilliers & Wepener, *Worship in the Network Culture* 45.

⁶⁸ Luther, *Religion und Alltag* 187.

⁶⁹ Luther, *Religion und Alltag* 188

⁷⁰ Luther, *Religion und Alltag* 188

⁷¹ Luther, *Religion und Alltag* 194.

⁷² Miller-McLemore, 'Toward Greater Understanding' 110.

⁷³ Luther, *Religion und Alltag* 195.

⁷⁴ Luther, *Religion und Alltag* 199, 204.

⁷⁵ Miller-McLemore, 'Toward Greater Understanding' 117.

Voor Browning is het voeren van een open dialoog een belangrijke opgave voor een 'fundamental practical theology'. Daartoe splitst hij zijn praktische theologie op in stappen. Vanuit de descriptieve theologie (een beschrijving van een praktijk die gesitueerd is in een bepaalde historisch gesitueerde context, waarbij de uitgangspositie van de onderzoeker mede bepalend is voor de descriptie), brengt de praktisch theoloog het gesprek op gang tussen de praktijk en de tradities en ideeën waar ze door gevormd worden of die als normatief gezien worden.⁷⁶ Dit kan leiden tot kritiek op en hervorming van de praktijk. Op basis van 'practical reason' – het hele proces van reflectie op en vanuit de praktijk – kan echter ook kritiek uitgeoefend worden op de traditie.⁷⁷ 'Practical reason can kick at the edges of tradition and take small but important steps outside it.'⁷⁸ Elders benadrukt hij nog eens dat praktische theologie een dialoog is die beide gesprekspartners kritisch durft te bevragen. De praktisch theoloog moet het risico nemen dat dit proces van kritische reflectie leidt tot discontinuïteit: 'In a fully critical practical theology, the openness of the discussion must be established in principle.'⁷⁹ Browning neemt de 'Kritik im Alltag' dus op beide manieren op: er kan zowel sprake zijn van een kritisch moment 'van bovenaf' als 'van onderaf'.

Uiteindelijk raakt de vraag hoeveel gewicht een geleefde theologie heeft ook aan de vraag hoeveel gewicht ervaring als bron voor de theologie heeft. Richard Osmer noemt dit een van de belangrijke metatheoretische beslissingen die het werk van iedere theoloog ten diepste bepalen. Ervaring is hier een van de vier bronnen, naast rede, schrift en traditie.⁸⁰ Osmer pleit voor een pluralistische aanpak, waarbij hij in zijn eigen werk aan schrift en traditie een beslissende rol toekent.⁸¹ Volgens Pete Ward moeten praktisch theologen minder bang worden om doctrine en traditie als bron te gebruiken. Hun angst hiervoor komt volgens hem voort uit het seculiere klimaat in de academische wereld.⁸² Ook John Swinton is kritisch op het gebruiken van ervaring als startpunt, omdat niet iedereen die ervaring onder woorden kan brengen.⁸³ Met dat kritiekpunt ben ik het op zich eens. Wanneer je de ervaring van mensen als startpunt neemt, is de vraag wiens ervaring dan telt, een hele belangrijke. Wie wordt gehoord/gezien, en wie niet? 'Whose reality counts?'⁸⁴ Deze vraag geldt echter net zo goed waar het de interpretatie van schrift en traditie betreft. Ook daarbij spelen vragen van macht een rol.

Wat mij betreft zou praktisch-theologisch onderzoek juist de ervaringen moeten opzoeken van mensen die anders misschien niet zo snel gehoord worden. Een manier om dit te doen, is door op zoek te gaan naar impliciete, materiële en belichaamde theologie.

⁷⁶ Browning, *Fundamental Practical Theology* 182.

⁷⁷ Browning, *Fundamental Practical Theology* 176,

⁷⁸ Browning, *Fundamental Practical Theology* 180

⁷⁹ Browning, *Fundamental Practical Theology* 221.

⁸⁰ R. Osmer, 'Towards a new story of Practical Theology', *International Journal of Practical Theology* 16(1) 74.

⁸¹ Ibid.

⁸² P. Ward, 'The Hermeneutical and Epistemological Significance of Our Students', *International Journal of Practical Theology* 16(1) 61-62.

⁸³ J. Swinton, 'Disability' in Miller-McLemore, *Companion to Practical Theology* 446.

⁸⁴ Sharp, 'Globalization, Colonialism, Postcolonialism in Miller-McLemore, *Companion to Practical Theology* 423.

2.3 Geleefde theologie

2.3.1 Definitie

Theologie die door participanten geuit en in geloofspraktijken belichaamd wordt, vat ik samen onder één noemer als 'geleefde theologie.' Op dit punt is opnieuw Henning Luthers definitie van theologie van belang. Onder een geleefde theologie van vieren versta ik dan reflecties of aanzetten tot reflecties op vieren als geloofspraktijk, vanuit een perspectief dat niet eendimensionaal is, die impliciet of expliciet geuit worden door participanten of in de praktijk van het vieren belichaamd worden. Het zijn deze reflecties en ideeën die een bepaalde praktijk van vieren gevormd hebben, maar die op hun beurt ook door die praktijken gevormd zijn.

Clare Watkins, die zich veel bezighoudt met onderzoek naar Fresh Expressions of Church, spreekt in dit verband van zowel 'operant theology – the theology expressed largely implicitly in practices' en 'espoused theology – the explicit theology articulated by practitioners.'⁸⁵ Beide zou ik onder 'geleefde theologie' willen scharen

2.3.2 Waarom geleefde theologie

Uiteindelijk zijn twee redenen voor mij doorslaggevend om 'geleefde theologie' een prominente plek te geven in mijn onderzoek. Allereerst vanwege de ruimte die dit concept biedt voor het serieus nemen van het lekenperspectief (of beter: perspectieven). Henning Luther is hier een groot voorstander van. Ganzevoort en Johan Roeland sluiten zich daarbij aan, door te stellen dat praktische theologie zich nog altijd te veel richt op de religieuze professional.⁸⁶

De tweede, nog niet eerder genoemde reden is dat aandacht voor geleefde theologie ruimte geeft voor het situeren van theologie in praktijken, in *embodiment*, in materialiteit. Reflectie is altijd belichaamde reflectie. Watkins spreekt van *operant theology* als 'embodied theology'.⁸⁷ Reflectie brengt ervaring voort en – andersom – reflectie komt op uit ervaring. In beide gevallen kan de reflectie nooit los gezien worden van de ervaring en de geloofsovertuiging niet van de geloofspraktijk.

2.4 Onderscheid geleefde theologie-academische theologie

Een mogelijk probleem bij het formuleren van een concept als geleefde theologie, is dat het onderscheid tussen theologie en 'gewone' geloofstaal dreigt te vervagen. Voor iemand als Clare Watkins lijkt dat onderscheid klein te zijn: It is not simply saying that practices provide data for theological reflection; or that they are, in some vague way, 'theological', open to theological interpretation. Rather, the fundamental conviction of our theological action research is that, before we even look at practices, they are, of themselves, embodiments of faith seeking understanding: they are a theological voice, which needs to be listened to as such.⁸⁸ Ook zij maakt echter onderscheid tussen theologie van leken en theologie van academici, door ieder apart aan het woord te laten als een van de 'four voices'.

⁸⁵ C. Watkins, 'The conversational disclosure of whole-theology', Bergen Symposium 17-19 februari 2014, 15.

⁸⁶ R. Ganzevoort & J. Roeland, 'Lived religion: the praxis of Practical Theology', *International Journal of Practical Theology* 18(1) 94.

⁸⁷ Watkins, 'The conversational disclosure' 15.

⁸⁸ C. Watkins, 'The Challenge of Fresh Expressions to Ecclesiology: Reflections from the Practice of Messy Church' in *Ecclesial Practices* 1 (2014) 96.

Ik kan me voorstellen dat veel theologen om een vervaging tussen theologische taal en geloofstaal te vermijden ervoor kiezen om in plaats van 'lived theology' te spreken over 'lived religion'.⁸⁹ Theologie is dan een activiteit die uitsluitend aan de academie plaatsvindt. Aan de andere kant redeneren ook theologen vaak vanuit geloofstaal: zij laten hun positie als gelovigen niet zomaar achter zich. Zo helder is het onderscheid tussen academische theologie en geloofstaal dus vaak niet.

Hoewel ik zelf altijd enige moeite heb met theologen die hun theologie met geloofstaal overladen, en ik in dezen de observatie van Miller-McLemore belangrijk vind dat in een seculiere tijd geloofstaal niet meer zomaar geloofwaardig is,⁹⁰ lijkt het belangrijkste onderscheid tussen theologie en geloofstaal me ergens anders in te liggen.

Luther, met zijn pleidooi voor een theologie van leken, ziet nog steeds een belangrijke rol weggelegd voor academisch theologen. Theologen zijn degenen die de dialoog tussen gelovigen – juist ook zij die op een totaal verschillende manier geloven – gaande houden. Theologen zijn niet nodig om de inhoud van geloof (de leer) vast te stellen: 'Was und wie zu glauben ist, klären die einzelnen Subjekte selber.'⁹¹ In plaats daarvan scheppen ze door empirisch en hermeneutisch onderzoek de voorwaarden voor wederzijds begrip tussen subjecten. Dat is ook een van de functies die ik voor mijzelf als theoloog zie weggelegd. Om die functie te kunnen vervullen, is het nodig dat een praktisch theoloog een extra laag aan of perspectief op de praktijk toevoegt, namelijk de blik van de buitenstaander, de bredere, gevormde blik die andere perspectieven aan kan dragen en kan helpen om de dialoog tussen deze en andere praktijken vorm te geven.

Barnard, Cilliers en Wepener onderscheiden vier niveaus van interpretatie van een (liturgisch-rituele) praktijk: 1) de ervaring van het liturgisch-ritueel, 2) de reconstructie ervan, 3) de interpretatie van de gereconstrueerde ervaring, en tot slot 4) een interpretatie dáár weer van – op het laatste niveau bevinden zich academische discussies en ook maatschappelijke en kerkelijke discussies. Op ieder niveau van interpretatie kunnen echter theologische noties een rol spelen, zowel aan de kant van de onderzoeker als aan de kant van de deelnemers.⁹² De positie van de onderzoeker staat daardoor naast die van de deelnemer.

Voor mijn onderzoek betekent dit dat ik zowel zelf de vieringen ervaar als participierend observant (niveau 1), en zal schrijven over mijn ervaringen (niveau 2 en 3). Ik spreek echter ook met andere participanten over hun ervaringen van de vieringen (niveau 2 en 3) en zal hun ervaringen beschrijven naast mijn eigen ervaringen (niveau 2 en 3). Op niveau 4 tenslotte breng ik zowel mijn eigen ervaringen als die van de deelnemers in gesprek met andere theologische posities.

⁸⁹ bijv. Ganzevoort & Roeland, 'Lived religion'.

⁹⁰ Miller-McLemore, 'Toward Greater Understanding' 112.

⁹¹ Luther, *Religion und Alltag* 13.

⁹² Barnard, Cilliers en Wepener, *Worship in the Network Culture* 54.

3. Methode

In dit hoofdstuk zal ik uiteenzetten welke onderzoeksmethoden gebruikt zijn voor de data-verzameling en de data-analyse (3.1-3.3). Daarbij zal ik nog wat uitgebreider toelichten wat ik in dit onderzoek precies onder geleefde theologie versta (3.3.3).

3.1 Liturgische etnografie

Als basis voor dit onderzoek heb ik gekozen voor liturgische etnografie. Deze methode is de laatste jaren sterk in opkomst binnen de liturgiewetenschap. Etnografisch onderzoek betekent, in de klassieke definitie van Hammersley & Atkinson, 'participating, overtly or covertly, in people's daily lives for an extend period of time, watching what happens, listening to what is said, asking questions – in fact, collecting whatever data are available to throw light on the issues that are the focus of the research.'⁹³

3.1.1 Etnografie en particulariteit

Etnografie is bij uitstek een methode die recht wil doen aan de particulariteit van een specifieke setting. Dit past bij pioniersplekken, die zich immers ook sterk laten bepalen door de context. Etnografie streeft niet naar representativiteit maar claimt wel een bepaalde vorm van geldigheid die boven het unieke fenomeen uitgaat. Antropoloog Clifford Geertz zegt daarover dat we voorzichtig moeten zijn om uit het deel conclusies te trekken over het geheel, maar wel mogen bedenken dat culturele handelingen vanuit hun eigen aard altijd al verwijzen naar een groter geheel.⁹⁴ Een zekere generalisering is dus gerechtvaardigd, vanuit de gedachte dat er bepaalde grondstructuren aanwezig zijn.

Hoewel dit onderzoek zich concentreert op de particuliere setting van SiS, maken de ontwikkelingen bij deze pioniersplek uit van bredere maatschappelijke en religieuze ontwikkelingen. Hiervoor is in hoofdstuk 5 en in de conclusie expliciet aandacht.

Binnen de etnografie is ook veel aandacht voor de particulariteit en mogelijke bias van de onderzoeker door zoveel mogelijk openheid te geven over de positie van de onderzoeker, zodat een kritische lezer mogelijke biases kan herkennen.⁹⁵ In dit onderzoek is daarvoor expliciet plek ingeruimd in paragraaf 1.2.3 en 1.3. Ook heb ik in paragraaf 1.5 mijn vooronderstellingen over de gehanteerde concepten expliciet gemaakt, en in hoofdstuk 2 mijn positie in het onderzoeksveld weergegeven.

⁹³ M. Hammersley & P. Atkinson, *Ethnography: Principles in Practice* (New York 1997) 1.

⁹⁴ C. Geertz, *The Interpretation of Cultures: Selected Essays* (New York 1973) 22.

⁹⁵ Barnard, Cilliers & Wepener, *Worship in the Network Culture* 7-8; M. Klomp, *The Sound of Worship: Liturgical Performance by Surinamese Lutherans and Ghanaian Methodists in Amsterdam* (Leuven 2011) 14-15.

3.2 Dataverzameling

Een van de kenmerken van etnografie is dat het verzamelen van data op een 'losse' manier gebeurt: participerende observatie en andere methoden zoals interviewen worden gecombineerd.⁹⁶ Vaak wordt rekening gehouden met een onderscheid tussen wat mensen zeggen dat ze moeten doen, wat mensen zeggen dat ze doen en wat mensen eigenlijk doen.⁹⁷ Door verschillende methoden van dataverzameling te combineren (triangulatie) ontstaan verschillende perspectieven op het onderzochte fenomeen.⁹⁸

In dit onderzoek heb ik triangulatie toegepast door op drie verschillende manieren data te verzamelen. Data-verzameling en data-analyse hebben elkaar deels overlapt, om in de loop van het onderzoek mijn blikrichting aan te scherpen en te focussen.

Allereerst heb ik data verzameld door middel van participerende observatie. Dit is een goede manier om oog en oor te krijgen voor de taal en het perspectief van participanten. Tussen februari en mei 2017 heb ik in totaal zes keer een bezoek gebracht aan pioniersplek Spoorzoeken in Slangenburg. Op 19 februari, 15 april en 29 april heb ik meegedaan met een natuurwandeling, op 4 maart en 1 april met een kloosterwandeling. Op de terugweg heb ik fieldnotes gemaakt, die ik steeds dezelfde dag nog digitaal heb uitgewerkt.

Ten tweede heb ik twee semi-gestructureerde interviews gehouden met deelnemers en een groepsinterview met drie van de vier kernteamleden. Daarnaast heb ik tijdens de wandelingen gesprekken gevoerd met bezoekers, waarbij ik vaak ook vragen stelde die in de interviews aan bod kwamen. Van de drie interviews heb ik transcripties, van de andere gesprekken aantekeningen. Op deze manier heb ik in totaal met negen bezoekers over hun ervaringen met Spoorzoeken in Slangenburg gesproken, waaronder één echtpaar. Daarnaast drie mannen en vier vrouwen, op één na allen boven de zestig. Sommigen van hen waren PKN-lid maar niet betrokken, Rooms-Katholiek maar niet betrokken, twee kerkelijk betrokken bij de PKN. Drie van hen kwamen voor het eerst bij Spoorzoeken in Slangenburg, één voor het eerst sinds lange tijd weer (zij was eerder lid geweest van het kernteam maar daarmee gestopt), en de anderen waren regelmatige of vaste bezoekers. De kernteamleden zijn alle vier vrouwen van boven de zestig. Eén van hen is missionair ouderling en voortrekker van het project.

Ten derde heb ik bij het kernteam de teksten opgevraagd van de meditatieve momenten van alle vijf de vieringen waarbij ik aanwezig was. Dan gaat het om de orde van dienst en alle tekst die de voorganger heeft uitgesproken.

3.3 Data-analyse

Mijn data bestaat uit *fieldnotes* (inclusief aantekeningen van de informele gesprekken) van de bijgewoonde vieringen, de teksten die daar door de voorganger zijn uitgesproken en de transcripten van de drie interviews. Om het coderen op een gestructureerde manier te doen, heb ik gebruik

⁹⁶ M. Stringer, *On the Perception of Worship: The Ethnography of Worship in four Christian Congregations in Manchester* (Birmingham 1999) 50.

⁹⁷ Ibid.

⁹⁸ Klomp, *The Sound of Worship* 77-78.

gemaakt van twee handboeken: *The coding manual for qualitative researchers* van Johnny Saldaña en *Constructing Grounded Theory* door Kathy Charmaz.⁹⁹

3.3.1 Initial coding

Ik ben begonnen met *initial coding*, een vorm van coderen waarbij data wordt opgedeeld in kleine delen (*incident-to-incident*) die gedetailleerd bestudeerd worden en met elkaar vergeleken.¹⁰⁰ Een incident is een door de onderzoeker afgebakend stukje data, variërend in lengte van enkele woorden tot enkele regels, dat een indicator vormt voor een bepaald proces. Coderen dient dan om erachter te komen welk proces in dit incident speelt.¹⁰¹ *Initial coding* is een heel open vorm van coderen, waarbij je simpelweg vraagt 'wat gebeurt hier'? Ik koos voor deze vorm van coderen, omdat het gezien wordt als goed startpunt om ideeën op te doen voor concepten die mogelijk belangrijk zijn en inzicht te krijgen in de issues die belangrijk zijn voor participanten. Daarnaast is het een vorm die geschikt geacht wordt voor verschillende soorten data.¹⁰²

Binnen *initial coding* zijn er nog veel verschillende soorten codes mogelijk. Ik heb zoveel mogelijk data met werkwoorden gecodeerd (*process coding*), omdat dit belangrijk geacht wordt om dicht bij de data te blijven tijdens het coderen, je te verdiepen in een 'insider's point of view' en te voorkomen dat coderen samenvatten wordt of dat je te vroeg concepten gaat formuleren.¹⁰³ Bij het coderen van de interviews en de teksten zijn af en toe ook in vivo codes gebruikt: dit heeft als voordeel dat je dicht bij het taalgebruik van de participanten blijft.¹⁰⁴ Tijdens deze eerste ronde heb ik met zowel een docent als enkele medestudenten overlegd over mijn codes. Tijdens de tweede ronde heb ik de codes aangepast en gepreciseerd door ze met elkaar te vergelijken. Op basis daarvan heb ik een lijst met codes samengesteld.

3.3.2 Focused en axial coding

Tijdens de derde ronde en vierde ronde heb gekeken welke codes vaker voorkwamen, welke codes samengevoegd konden worden en welke codes zo weinig voorkwamen dat ze verder van geen belang waren. Dit is een vorm van *focused coding*. *Focused coding* is erop gericht om te achterhalen wat de belangrijkste en meest frequente codes zijn en die te gebruiken om de rest van de data mee te coderen.¹⁰⁵ Op deze manier kon het aantal codes beperkt worden.

In een vijfde ronde ten slotte zijn de codes en subcodes zo veel mogelijk samengevoegd tot categorieën en subcategorieën. Dit is een vorm van *axial coding*, waarbij meerdere codes onder één categorie geschaard worden om op deze manier de grote lijnen in de data te kunnen ontdekken.¹⁰⁶ Sommige van de eerdere codes werden (sub)categorieën, andere benamingen voor de categorieën waren nog niet als code in gebruik. De complete codelijst is te vinden in de bijlage. Met het voorbeeld hieronder (citaat uit het interview met het kernteam) hoop ik duidelijk te maken hoe codes en data aan elkaar gelinkt zijn. Links is een fragment te zien van het transcript van het interview met het kernteam, opgedeeld in incidenten (met hun nummer), rechts de categorieën (in kapitalen) en codes.

⁹⁹ J. Saldaña, *The coding manual for qualitative researchers* (London 2015); K. Charmaz, *Constructing Grounded Theory: A Practical Guide Through Qualitative Analysis* (London 2006).

¹⁰⁰ Saldaña, *The coding manual* 81.

¹⁰¹ Charmaz, *Constructing Grounded Theory* 53.

¹⁰² Saldaña, *The coding manual* 81.

¹⁰³ Charmaz, *Constructing Grounded Theory* 48-49.

¹⁰⁴ Charmaz, *Constructing Grounded Theory* 55.

¹⁰⁵ Charmaz, *Constructing Grounded Theory* 57.

¹⁰⁶ Charmaz, *Constructing Grounded Theory* 60.

[190] en daar kwam af en toe een straaltje zonlicht zo op dat pad die kant op, en eh... de enige mooie straal zonlicht **NATUUR: weersomstandigheden, zon**

[191] en in dat zonlicht fladderde een heel klein blauw vlindertje. **NATUUR: vlinder**

[192] Ja, dat vind ik nog steeds een wondertje op mijn pad **NATUUR: wonder**

[193] en ik denk daarvoor moet je dus stil zijn, dat je dingen ziet die je misschien anders al pratend niet eens zou opvallen.' **STILTE, AANDACHT**

3.3.3 Van codelijst naar een geleefde theologie?

De bovengenoemde procedure resulteert in een interpretatie van de manier waarop betekenis gegeven wordt aan vieren bij Spoorzoeken Slangenburg. Daarbij is een belangrijke vraag hoe en door wie bepaald wordt wat in de data duidt op een theologie van vieren en wat niet. Vanuit de definitie van Henning Luther is volgens mij theologische betekenisgeving in de data te onderscheiden via een tweetrapsraket. In de eerste plaats zijn er incidenten in de data aan te wijzen waarop een 'niet-eendimensionale verhouding tot de wereld' duidelijk zichtbaar is. Ze zijn in drie soorten te onderscheiden:

- (Symbool)handelingen tijdens de viering, zoals het aansteken van een kaars, maar bijvoorbeeld ook een incident waarbij een van de participanten liever niet zijn laarzen in de kerkzaal wilde aanhouden. De kaars is al eeuwenlang een symbool dat boven zichzelf uitwijst. Het incident met de laarzen geeft mogelijk iets aan van de betekenis die een kerkzaal voor deze bezoeker heeft, namelijk een plek die van andere plekken is onderscheiden o.a. door het soort schoeisel dat je al dan niet kunt dragen. Het is een apart gezette (sacrale?) plek. Op dit niveau is theologische reflectie het meest impliciet en is de interpretatieruimte van de onderzoeker het grootst.
- Theologische taal tijdens de vieringen, bijvoorbeeld een voorganger die de kaars benoemt als 'symbool van Christus, het licht der wereld',¹⁰⁷ de warmte van de zon verbindt met 'het Licht'¹⁰⁸ of een gedichtje voorleest bij de lunch dat eindigt met de woorden 'etend proef ik het geheimenis, dat in het Al de Ene is'. Dit zijn vaak woorden die een bepaalde handeling begeleiden. Door de duiding die eraan gegeven wordt, wordt de handeling geplaatst in een bepaald perspectief dat de mogelijkheid voor een niet-eendimensionale interpretatie opent.
- Theologische duiding van ervaringen: een participant geeft in een interview of gesprekje een bepaalde duiding van zijn of haar ervaringen tijdens de vieringen die in Luthers definitie 'gelovig' te noemen is. Deze incidenten heb ik in de eerste twee ronden van de analyse apart

¹⁰⁷ Kernteamlid, 19 februari 2017 (natuurwandeling).

¹⁰⁸ Kernteamlid, 4 maart 2017 (kloosterwandeling).

gecodeerd als 'duiding'. Incident 192 hierboven is daar een voorbeeld van: de ervaring met de vlinder wordt geduid als wonder, duidelijk een woord dat boven zichzelf uitwijst.

Andere voorbeelden:

- Deelnemers die het uitblijven van regen op de wandelochtenden benoemen als 'zegen van boven'.¹⁰⁹
- Een van de kernteamleden over goede gesprekken tijdens de wandeling: 'En ik vind ook dat als je echt contact hebt met iemand tijdens zo'n wandeling, dan heb je zielscontact. Maar dan heb je een heilig contact'.¹¹⁰

Incidenten als deze zijn door het hele analyseproces heen mijn focuspunt geweest. Vanuit deze incidenten maak ik vervolgens de tweede stap. Er zijn namelijk ook een heleboel incidenten die volgens bovenstaande uitgangspunten niet direct wijzen op een vorm van theologische reflectie, maar die wel verbonden kunnen worden met andere incidenten die dat wel zijn. Daarbij heb ik uiteraard aan de verschillende stemmen recht willen doen. Wanneer een van de participanten zegt dat 'in de stilte de Heer is', wil dat nog niet direct zeggen dat een andere participant die zegt naar SiS te komen omdat ze op zoek is naar stilte, dit ook zo ervaart. Het geeft echter wel iets weer van de theologische waarde die stilte mogelijk kan hebben. Door tijdens het hele proces data met data te vergelijken en daarbij steeds te kijken aan wat voor vorm van theologische reflectie ieder incident mogelijk gerelateerd zou kunnen worden, is onderstaande analyse van de theologie van vieren bij SiS ontstaan.

¹⁰⁹ Kernteamlid + bezoeker, 4 maart 2017 (kloosterwandeling).

¹¹⁰ Kernteamlid, 29 april 2017 (interview).

4. Resultaten

In dit hoofdstuk zal ik de resultaten van het onderzoek presenteren. Eerst biedt ik de lezer de gelegenheid om een indruk te krijgen van de gang van zaken bij een meditatiewandeling van SiS, door middel van een *thick description* (4.1). Daarna zal ik, aan de hand van de categorieën die uit de data-analyse naar voren kwamen, de belangrijkste elementen van de theologie van vieren bij SiS uiteenzetten (4.2). In 4.3 formuleer ik een voorlopige conclusie die als basis kan dienen voor de discussie.

4.1 *Thick description*

Kloosterwandeling 4 maart 2016

Het regent al de hele ochtend, maar het verwachte telefoontje dat de wandeling niet door zou gaan, kwam niet. Tegen 10:30 kom ik aan bij de kerk van Slangenburg, die een paar kilometer buiten Doetinchem verscholen ligt in de bosrand. In een modern ingericht vergaderzaaltje met uitzicht op het omringende bos en de weilanden zitten ongeveer tien mensen koffie en thee te drinken. Behalve de onderzoeker lijkt iedereen boven de zestig jaar te zijn, iets meer vrouwen dan mannen. Er zijn twee nieuwkomers; andere bezoekers vertellen aan hen hoe het ongeveer in z'n werk zal gaan. Ook alle vier de leden van het kernteam zijn aanwezig. Om 10:45 legt een van hen kort uit dat we dadelijk na de meditatie in stilte vertrekken, en dat we dus beter nu alvast onze wandelschoenen aan kunnen doen en nog naar het toilet kunnen gaan. Een van de bezoekers protesteert dat hij niet in de kerk wil zitten met laarzen aan, maar de voorganger spreekt hem tegen. Nadat hij gecontroleerd heeft of zijn laarzen niet modderig zijn, trekt hij ze toch aan.

Langzaam druppelen we de kerkzaal binnen en worden stil. De zaal heeft kleine ramen maar is wel licht, met een hoog puntdak. Ze zou, als ze vol was, ongeveer honderd mensen kunnen herbergen, maar vanmorgen gebruiken we alleen de stoelen die helemaal vooraan in een kring zijn opgesteld. We gaan zitten en ik kijk de kring rond: allemaal wandelschoenen en laarzen. De voorganger zit ook in de kring. Ze heet ons op zakelijke toon welkom en ze begint op bijna even zakelijke toon met een geleide meditatie. Gedurende de paar minuten die de meditatie duurt wordt haar stem zachter en de sfeer meer ingetogen. Dan kondigt ze aan de paaskaars aan te steken die in het midden van de kring staat opgesteld. Vervolgens mag wie dat wil een waxinelichtje aansteken en op de schaal plaatsen die naast de paaskaars staat, 'waarmee je alles wat je bezig houdt in het licht plaatst'. Het duurt even voor de eerste persoon opstaat en een kaarsje aanspreekt, daarna volgen nog vijf anderen. Sommigen spreken er een intentie bij uit, anderen steken het kaarsje in stilte aan en gaan weer zitten. Daarna vertelt de voorganger dat de tijd voorafgaand aan het Paasfeest, waar we ons nu in bevinden, de veertigdagentijd heet, en een tijd is van bezinning en inkeer. Ze weeft losjes enkele gedachten over contrastervaringen (Christa Anbeek), hoop en kwetsbaarheid aan elkaar. Tussendoor luisteren we naar het lied 'Ruïnes en Spoken' dat Stef Bos maakte naar aanleiding van het verhaal van Lot (Genesis 19), het wordt afgespeeld via een smartphone met een boxje. Tot slot krijgen we elk een klein papiertje met daarop een tekst van Martin Luther King ('Haat kan geen haat verdrijven, enkel liefde is daartoe in staat'). De voorganger kondigt aan dat we de eerste tien minuten in stilte zullen lopen, en daarna op die tekst terug zullen komen.

In stilte gaan we de kerkzaal uit, pakken onze tassen en trekken onze regenkleding aan, sommigen hebben een paraplu. Mutsen op, handschoenen aan: het is koud. Het duurt een aantal minuten voordat iedereen klaar is, en dan gaan we lopen, achter elkaar, met steeds een paar meter ertussen, twee lanen af. Het is erg modderig en er staat veel water op de paden, dus je moet uitkijken waar je loopt. Halverwege steekt er ineens een groep van zeven reeën het pad over. Degene die voorop loopt kijkt enthousiast achterom en wijst. Op de oprijlaan van een kasteel blijven we staan. De voorganger vraagt of er iets is dat we kwijt willen over de meditatie van vanmorgen. Het is een halve minuut stil voordat iemand antwoord geeft. Twee mensen geven hun reactie op het zinnetje van King. Dan lopen we verder, al pratend. In mijn geval zijn het vooral kennismakingsgesprekjes. Daarnaast praten we over wat we onderweg zien en voer ik met iemand een gesprek over vluchtelingen.

Na een klein uurtje komen we aan bij de abdij. In het krappe halletje van de kapel worden paraplu's ingeklapt en regenbroeken uitgeschud. Ieder gekraak en geknisper voelt als een inbreuk op de stilte binnen. De broeders zitten al vooraan op hun plek, wij zoeken een plekje op de banken voor de gasten. We hebben geen boek of orde van dienst gekregen en kunnen dus niet meezingen. Wel doen we mee in het ritme van staan, zitten en buigen op verschillende momenten in de viering. De broeders en enkele gasten hebben wel een psalmboek in hun hand. Er wordt een lied gezongen en daarna drie psalmen. Af en toe versta ik een paar zinnen. Een van de broeders leest een tekst uit Jesaja en spreekt een kort gebed uit. Ze zingen nog een lied en dan luidt de klok, eerst drie maal drie slagen dan onafgebroken totdat de broeders twee aan twee de kapel hebben verlaten. Wij gaan achter hen aan de kerk uit; het is inmiddels flink gaan sneeuwen en ijsig koud. De voorganger kondigt aan dat we de kortste weg terug zullen nemen en terug in het kerkje zullen lunchen in plaats van onderweg. Het eerste stuk lopen we weer in stilte. De sneeuw blijft half liggen en het wordt glad. Daarna komen de reacties op het getijdengebed in het klooster: er wordt veel gespeculeerd over het leven van de broeders. 'Zouden zij ook weleens tijd hebben om te gaan wandelen?' Ik praat de rest van de terugweg met iemand over het landgoed waar we overheen lopen en het vrijwilligerswerk dat hij daar gedaan heeft.

Terug in het vergaderzaaltje komen de zakjes brood en de lunchtrommeltjes op tafel. Als opening van de maaltijd wordt een gedichtje van Hein Stufkens voorgelezen:

In het brood is het graan, is de akker, is de wassende maan, is de brandende zon, is de ploegende boer, is de hand van de bakker, is de bron. Etend proef ik het geheimenis dat in het Al de Ene is.

Als afsluiting klinkt een tekst van Augustinus die oproept tot liefhebben. Daarna druppelt het zaaltje langzaam leeg en verdwijnt iedereen door de sneeuw richting huis.

4.2 Theologie van vieren bij Spoorzoeken in Slangenburg

De metafoer van spoorzoeken vormt het uitgangspunt om de theologie van vieren bij SiS te beschrijven. Deze metafoer komt in de naam en in de promotie (website, folders) van de pioniersplek

prominent naar voren. In de onderstaande paragrafen wil ik vooral de stem van de participanten laten klinken.¹¹¹

4.2.1 Spoorzoeken: wat zoek je?

Als je bezoekers vraagt naar hun redenen om naar Slangenburg te komen, geven ze verschillende antwoorden. Zoeken naar rust en stilte is een belangrijke reden, een plek zoeken om tot jezelf te komen wordt ook vaak genoemd. Daarnaast zeggen mensen een uitingsvorm te zoeken voor hun geloof, en op zoek te zijn naar God. De zoektocht staat dus niet alleen centraal in de naam van de pioniersplek, maar ook in de beleving van de participanten.

Je kunt het woord spoorzoeken op twee manieren uitleggen. Ten eerste als zoeken naar een spoor in de zin van een weg om te gaan. Op deze manier wordt de term op de website van SiS uitgelegd:

'Een spoor zoeken om te gaan, dat is in feite wat iedereen doet hier op aarde. Wat is jouw weg? Hoe vind je die weg? Wat zijn sporen om te volgen? Waar wil je uitkomen? Zit je wel op het goede spoor?'¹¹²

Ten tweede kan spoorzoeken verstaan worden als zoeken naar sporen van iets of iemand. Dit is in de kern een zoektocht naar de veroorzaker van het spoor. De kernteamleden benoemen dit als zoeken naar sporen van God. Die sporen bestaan dan uit ervaringen van Gods aanwezigheid, die je kunt ervaren in jezelf, in de natuur, in de bijbel en in de mensen om je heen. Ze hopen dat bezoekers ervaren 'dat God bij je is'.¹¹³

4.2.2 Spoorzoeken: waar zoek je?

Als toelichting bij de naam Spoorzoeken in Slangenburg is in al het promotiemateriaal (folders, website, etc.) de drieslag 'in de natuur, in de bijbel, in jezelf' te vinden. Deze driedeling houd ik aan om de vraag te beantwoorden op welke plekken participanten spoorzoeken.

In de natuur

Natuur duidt allereerst op de fysieke locatie waar participanten een groot deel van de ochtend in verblijven: het landgoed Slangenburg met bossen, lanen, vennen, akkers en weilanden. Niet voor niets is het de schoonheid van het landschap om het kerkje heen die een eerste aanzet heeft gegeven tot het ontwikkelen van de pioniersplek. Een van de bezoekers is in de Achterhoek opgegroeid, later verhuisd naar Twente, en beschrijft de wekelijkse wandeling over het landgoed als een 'thuiskomen. (...) Het is haast een goddelijke plek'.¹¹⁴

De weersomstandigheden en de seizoenen hebben veel invloed op de wandelervaring. Het is dus niet zo verwonderlijk dat het weer ook veelvuldig onderwerp van gesprek is. Wanneer je als participant vaker meeloopt, zie je het verstrijken van de seizoenen; de bomen die groener worden, en iedere week weer andere bloemen in bloei. Wanneer het een keer regent, wordt door een van de kernteamleden glimlachend gezegd dat we dat maar als zegen van boven dienen op te vatten. Twee andere kernteamleden en enkele bezoekers spreken diezelfde ochtend hun verwondering uit over

¹¹¹ Ik maak daarbij onderscheid tussen kernteamleden en bezoekers. Wanneer ik de term 'participanten' gebruik, bedoel ik de kernteamleden en bezoekers samen. Bij citaten zal ik steeds vermelden of het om een kernteamlid of een bezoeker gaat.

¹¹² <https://spoorzoekenslangenburg.nl>.

¹¹³ Kernteamlid, 29-04-16 (interview).

¹¹⁴ Bezoeker, 29-04-16 (interview).

het feit dat het nog niet eerder geregend heeft in al die weken dat de wandelingen nu georganiseerd worden. Dit ervaren ze als teken dat er zegen op de activiteit rust.

Ook binnen in het Slangenburgse kerkje is de natuur nooit ver weg. Het vergaderzaaltje, waar aan het begin wordt koffiegedronken en aan het eind van de ochtend wordt geluncht, heeft grote ramen met uitzicht over bos en weiland, en tijdens het meditatief moment kun je in de stilte de vogels buiten horen zingen. Ook het weer komt mee de kerk in: bij regen staan de paraplu's te druipen in de hal. Dat de wandelschoenen aangetrokken worden voorafgaand aan het meditatief moment en men dus in de kring zit met wandelschoenen of laarzen aan, wordt door de ene bezoeker als bevrijdend en door de ander als ongepast ervaren. Blijkbaar heeft voor die tweede groep de kerkzaal toch een bepaalde lading, waar zoiets aards als laarzen en modder niet bij passen.

De voorganger gebruikt regelmatig religieuze metaforen waarin de natuur een belangrijke rol speelt. Zo wordt de warmte van de zon op je gezicht vergeleken met de warmte van 'Het Licht' en van daaruit met Gods aanwezigheid, die gesymboliseerd wordt door de paaskaars.¹¹⁵ Een natuurverschijnsel kan zowel naar God verwijzen ('ontdek in een bloem de schoonheid van haar schepper')¹¹⁶ als ons iets leren over onszelf ('wij zijn als een boom die wortels nodig heeft').

Een groep metaforen die door het kernteam zeer regelmatig gebezigd wordt, heeft te maken met grond en aarde. Tijdens de geleide meditatie aan het begin van de viering worden bezoekers opgedragen 'beide voeten stevig op de grond' te zetten.¹¹⁷ 'Voel hoe de aarde je draagt'.¹¹⁸ Door het aan- en uittrekken van de wandelschoenen en laarzen en door het ongewone gezicht van een kringetje wandelschoenen op een kerkvloer wordt sowieso de aandacht van de participanten al gericht op de voeten en de grond. Daarnaast is lopen natuurlijk bij uitstek een activiteit waarvoor je je voeten nodig hebt. Af en toe wordt daar de aandacht ook op gevestigd: 'Dan wandelen we weer verder met de aandacht bij het lopen en het afrollen van de voeten naar de aarde'.¹¹⁹ De vrijdagen dat de paden erg modderig zijn en er veel plassen staan, is het ook nodig om je aandacht bij het lopen te houden, om te voorkomen dat je uitglijdt of natte voeten krijgt. De voeten en de grond krijgen lading door wat kernteamleden daarover zeggen. Die grond wordt door in ieder geval twee van de kernteamleden in verband gebracht met het ervaren van Gods aanwezigheid:

'De... kerk, maar dan het woord kerk weglaten, van alle tijden kent slechts één vaste grond – zoiets? Het is een heel oud lied, maar wel eh... dat mensen bekend blijven met het feit dat God er is, ook voor hun.'¹²⁰

'Ik denk gewoon als een soort basis, als een soort grond onder je voeten of als een soort wat er altijd is: steun, hulp, waar je op terug kunt vallen.'¹²¹

Aarden is bovendien belangrijk om ervoor te zorgen dat het niet té spiritueel wordt en men 'met beide benen op de grond' blijft. God is dus niet ergens boven of ver weg, maar beneden, en dichtbij, in het alledaagse leven. De immanentie van God wordt benadrukt.

¹¹⁵ Natuurwandeling 19-02-16.

¹¹⁶ Natuurwandeling 15-04-16.

¹¹⁷ Natuurwandeling 15-04-16; natuurwandeling 29-04-16.

¹¹⁸ Natuurwandeling 29-04-16.

¹¹⁹ Natuurwandeling 15-04-16.

¹²⁰ Kernteamlid 29-04-16 (interview).

¹²¹ Kernteamlid 29-04-16 (interview).

In het kernteam klinken verschillende stemmen als het gaat om de vraag h e je dan met beide benen op de grond blijft. Dat kan het wandelen zijn en de aandacht voor gevoel, belangrijk om geloof ook bij jezelf te laten landen. Dit in tegenstelling tot de kerk, waar geloven vaak zo 'hoog' blijft, een zaak van het hoofd, niet van het gevoel.¹²² Op deze manier geformuleerd, is de grond vooral iets dat in de mens zelf en in de natuur te vinden is. In het kernteam klinken daarentegen ook stemmen die ervoor pleiten dat de Bijbel deze grond is:

A: 'Maar de verhalen moeten wel verteld blijven worden, of de Bijbel moet gelezen blijven worden, want anders ja, dan...'

B: 'Dan raak je de grond kwijt.'

A: 'Ja, dat de basis is er dan ook niet meer.'

B: 'Dan houd je wel het spirituele, maar ben je de basis kwijt.'¹²³

In de Bijbel

De houding ten opzichte van de Bijbel is in Slangenburg ambivalent. Aan de ene kant is het een van de drie pijlers, aan de andere kant speelt de Bijbel zeker niet in elke viering een centrale rol. Tijdens het meditatief moment wordt er meestal niet uit de Bijbel gelezen. Wel verwijst de voorganger soms naar Bijbelteksten, of klinkt er een tekst die naar Bijbelse noties verwijst. Tijdens het gebed in de abdij worden er meerdere psalmen gezongen en is er een korte lezing. Een van de kernteamleden benoemt het luisteren naar de psalmen als 'kabbelend gemurmel', de sfeer vindt ze rustgevend en dat ze het niet verstaat, stoort haar totaal niet.¹²⁴ De voorzitter van het kernteam is degene die het belang van de Bijbel in het interview sterk benadrukt:

'Dat ze gewoon horen over, toch iets van dat de Bijbel zo gek nog niet is, dat daar ook wel mooie dingen in staan, die je zin in je leven kunnen geven. Dat daar iets voor hun uit zou kunnen gaan spreken.'¹²⁵

Zij vindt het ook heel belangrijk dat de Bijbel klinkt, is het niet in het meditatieve moment, dan wel in de abdij:

'Er wordt ook heel kort een bijbeltekst gelezen en nou, dat is dan maar weer mooi. Dan is dat toch in elk geval meegenomen.'¹²⁶

Tijdens het meditatief moment klinken teksten uit andere diverse bronnen, zowel uit christelijke als niet-christelijke tradities. Bij twee kernteamleden valt een zeker religieus pluralisme waar te nemen, bijvoorbeeld in de manier waarop ze de uitspraken van diverse religieuze 'leraren' naast elkaar zetten:

'Boeddha, Jezus Christus, en Mohammed waren leraren die Barmhartigheid en Liefde voorleefden en leerden. Liefde en Barmhartigheid was hun religie, niet een instituut.'¹²⁷

Er is onder de kernteamleden weerstand tegen 'kerktaal'.¹²⁸ Die willen ze niet gebruiken, hetzij omdat ze er zelf weerstand tegen hebben, hetzij omdat ze die voor bezoekers onbegrijpelijk achten.

¹²² Kernteamlid 29-04-16 (interview).

¹²³ 2 kernteamleden 29-04-16 (interview).

¹²⁴ Kernteamlid 29-04-16 (interview).

¹²⁵ Kernteamlid 29-04-16 (interview).

¹²⁶ Kernteamlid 29-04-16 (interview).

¹²⁷ Natuurwandeling 29-04-16.

¹²⁸ Kernteamlid 29-04-16 (interview).

Daarom willen ze zo veel mogelijk hedendaagse taal gebruiken en kerktaal waar mogelijk vertalen. Ze zijn zich bewust van de macht van taal om mensen binnen of buiten te sluiten en willen daarom in hun taalgebruik zo open mogelijk zijn. Dat zie je onder andere terug in hun houding tegenover gebed: er wordt in het meditatief moment en aan het slot van de viering af en toe een tekst uitgesproken die als gebed kan worden opgevat, waarin God als geadresseerde wordt aangesproken. Dit wordt echter nergens als gebed benoemd:

'Dus daarom doen wij ook geen gebed ofzo, of ja, wel... verholen soms, maar niet zo van nu gaan we bidden of zo, ik bedoel dat doen we expres niet, omdat je dan, dan denken de mensen ik moet al gelovig zijn voordat ik kom. Terwijl dat niet het geval is. Het is in principe voor iedereen open.'¹²⁹

In de praktijk is de protestants-christelijke achtergrond van de kernteamleden vaak duidelijk te merken in hun taalgebruik, bijvoorbeeld in de vanzelfsprekendheid waarmee ze verwijzen naar de christelijke feesten, het laten horen van een lied als 'Amazing Grace' of een verwijzing naar een bijbeltekst. Ze benoemen de spanning tussen openheid aan de ene kant en de taak die ze zien om bezoekers bewust te maken van Gods aanwezigheid. De oplossing hiervoor zoeken ze vooral in de ervaring, door een van de kernteamleden als volgt samengevat:

'Dat de mensen hier met een goed gevoel zijn, en dat ze daar zélf de naam 'hier was God' aan kunnen geven? Maar dat ze hier ervaren: er was meer.'¹³⁰

In jezelf

Verskillende bezoekers van Slangenburg geven aan dat hun eerste reden om te gaan wandelen is dat ze tot zichzelf willen komen, en dat de viering hen daar gelegenheid toe geeft. De geleide meditatie waar de viering in Slangenburg mee begint, richt de aandacht van participanten heel duidelijk op zichzelf: op het eigen lichaam, op de eigen gedachten en de eigen emoties. De alomtegenwoordige positie van gedachten en de ratio worden daarbij negatief gewaardeerd: die leiden af van je gevoel en je dient ze daarom los te laten.

Emoties worden positiever gewaardeerd dan gedachten. Het is belangrijk om er aandacht voor te hebben en om ze te accepteren. Allerlei mogelijke emoties worden benoemd aan het begin van het meditatief moment. Kernteamleden vinden het ook belangrijk dat een viering emotioneel raakt, sommigen missen dat in de kerk:

'Dit doet me veel meer, en dit zet me veel meer aan het denken, en veel meer, ja er zit veel meer gevoel in, en af en toe word ik wel op m'n nummer gezet, of zo voel ik dat.'¹³¹

Tegelijk heb ik deze emoties niet zichtbaar aanwezig gezien: geen tranen, boosheid of uitbundige vrolijkheid. De emoties worden dus niet geuit. Het lijkt erop dat voor de participanten de individuele, innerlijke ervaring van belang is, de 'stille emotie'.¹³²

Tijdens het lopen in stilte hebben participanten alle tijd om zich te verhouden tot het inhoudelijke gedeelte van het meditatief moment. Dat is ook wat het kernteam hoopt: dat de stilte tijd biedt om

¹²⁹ Kernteamlid 29-04-16 (interview).

¹³⁰ Kernteamlid 29-04-16 (interview).

¹³¹ Kernteamlid 29-04-16 (interview).

¹³² Bezoeker 29-04-16 (interview).

het gebodene te overdenken, te laten 'indalen'.¹³³ Ze hopen bovendien dat door de vele stiltes en de relatief korte overdenking, datgene wat gezegd wordt beter zal blijven hangen. Hiervoor is het belangrijk dat er niet teveel gezegd wordt. In de praktijk worden echter veel verschillende gedachten meegegeven in korte tijd, waar onder de kernteamleden discussie over is.

De participanten zijn in de viering niet alleen maar ontvangers van een bepaalde boodschap. Hen wordt ook actief gevraagd naar hun eigen gedachten en gevoelens tijdens het gespreksmoment na de eerste tien minuten in stilte lopen. Daarnaast is er in het meditatief moment de gelegenheid om een kaarsje aan te steken. Hier maken veel participanten gebruik van, en bezoekers noemen het als een moment dat hen in het bijzonder raakt. Op deze momenten hebben participanten een actieve rol. Bezoekers noemen dit als een aspect dat de pioniersplek onderscheidt van een reguliere kerkdienst en iets dat goed aansluit bij de huidige tijd: 'In de gewone kerkdienst is alleen de dominee aan het woord. Bij de tijd van tegenwoordig past dat niet meer; mensen praten terug.'¹³⁴

Kernteamleden benadrukken het belang van keuzevrijheid voor het individu. Geloven is geen zaak van *one size fits all*. Het aanbod van de pioniersplek is voor mensen die dit een passende vorm vinden en er bewust voor kiezen om hier te komen. Het liefst zouden ze zelf nog een diverser aanbod aan activiteiten opzetten, zodat mensen meer kunnen kiezen. Binnen het kernteam ziet en waardeert men de onderlinge verschillen: ze hebben afgesproken dat eenieder het voorgaan op haar eigen manier doet. Daarbij vinden ze het belangrijk dat hun eigen ervaringen meespelen in hoe ze bepaalde dingen verwoorden: dan wordt het authentiek. Tegelijkertijd zijn er binnen het kernteam best wat meningsverschillen, en is het benadrukken van de eigen vrijheid ook een manier om daarmee om te gaan zonder dat er conflicten ontstaan.

4.2.3 Spoorzoeken: hoe zoek je?

Met aandacht

'En toen denk ik oké, ik moet stil zijn. En het was best somber en donker, en zo hier en daar kwam af en toe een straaltje zonlicht zo op dat pad die kant op, en eh... de enige mooie straal zonlicht en in dat zonlicht fladderde een heel klein blauw vliedertje. Ja, dat vind ik nog steeds een wondertje op mijn pad en ik denk: daarvoor moet je dus stil zijn, dat je dingen ziet die je misschien anders al pratend niet eens zou opvallen.'¹³⁵

Uit dit verhaal dat een van de kernteamleden vertelt over haar eerste wandeling met Spoorzoeken in Slangenburg, blijkt dat zij geleerd heeft om tijdens de viering haar ogen en oren goed open te houden. Zonder stilte en aandacht ga je voorbij aan de wonderen die om je heen, in de natuur, te vinden zijn. De kernteamleden doen hun best om anderen te wijzen op zulke kleine natuurervaringen en zo de aandacht van de bezoekers te richten. Tijdens het lopen in stilte gaat dat uiteraard zonder woorden: iemand staat abrupt stil en wijst naar de overstekende reeën, iemand loopt naar een boom toe en aait even over een zachte plak mos, iemand wijst naar een dode muis op de grond.

De geleide meditatie waar de viering mee begint, begint als een oefening in aandacht voor je lichaam: je voeten op de grond, zitvlak op de stoel, rechte rug. Participanten worden uitgenodigd om zich volledig te richten op hun ademhaling. Gedachten kun je loslaten, emoties kun je er eenvoudigweg laten zijn, zodat je niet meer in beslag wordt genomen door alles wat je

¹³³ Kernteamlid 29-04-16 (interview).

¹³⁴ Bezoeker 4-3-16 (interview).

¹³⁵ Kernteamlid 29-04-16 (interview).

beziggehouden heeft tot het moment dat je de drempel van de kerk over stapte. De hoop is dat deze aandacht ontspannend werkt en participanten ruimte geeft om zich te openen voor wat komen gaat: de inhoudelijke overweging en de natuurervaringen tijdens het lopen.

In het interview komt aandacht terug als een belangrijke notie van de abdij. Een van de kernteamleden vertelt wat ze zo bewondert in de broeders daar:

'Dus dat in hun gewone leven dat ze alles met zoveel aandacht en liefde doen, al is het de afwas, bij wijze van spreken, of weet ik wat voor nederig werk, dat dat ook, álles moet zijn tot eer van God. Dus zowel de dienst maar ook hun werk.'¹³⁶

In deze visie is aandacht direct gekoppeld aan toewijding aan God. Je zou kunnen zeggen dat toewijding een hogere vorm van aandacht is ('Ze gaan d'r echt voor hè').¹³⁷ In alle aspecten van het leven kun je die toewijding uiten, niet alleen in een kerkdienst maar ook daarbuiten. Die aandacht voor zaken buiten de directe context van de kerk om, en daarin Gods aanwezigheid ervaren, zie je duidelijk terug bij Spoorzoeken in Slangenburg. Bovenstaand verhaal over het vlindertje is daar een voorbeeld van.

In stilte

'Als je stil bent, is mijn gevoel, dan zak je meer af naar je zitgedeelte, en de grond onder je voeten, naar je gevoel. En als je daarna weer gaat praten, ga je meer in je hoofd zitten weer.'¹³⁸

Stilte is een voorwaarde voor aandacht. Stilte is dan ook een belangrijk ingrediënt van de vieringen bij Slangenburg. Het meditatie moment begint met een korte stilte, die vaak spontaan ontstaat zodra bezoekers van het vergaderzaaltje de kerkrimte in stappen (hoewel bij één gelegenheid er in de kerkzaal nog werd gepraat totdat de voorganger om stilte vroeg). Vanuit de kerkzaal vertrekken de participanten in stilte naar buiten en lopen de eerste tien minuten zonder te praten. Dit maakt dat alledaagse activiteiten als jas aantrekken en samen wandelen ineens een heel andere beleving krijgen. Verschillende bezoekers vertellen hoe bijzonder het is om samen met anderen stil te zijn, om bevrijd te zijn van de druk om altijd maar woorden in de lucht te moeten houden. In de abdij is het voorafgaand en na het middaggebed stil. Door de dikke muren van de kapel, is het er stiller dan buiten en in de kerk van Slangenburg. Een van de bezoekers vergelijkt de stilte in de abdij met de 'diepe stilte' zoals die vroeger in de Achterhoekse dorpjes hing, de stilte van zijn jeugd.¹³⁹

Stilte is iets waar mensen veel behoefte aan hebben, maar is in onze samenleving vaak lastig te vinden. Een van de kernteamleden geeft toe dat ze het echt heeft moeten leren, maar dat ze nu niet meer zonder zou kunnen: ze is verrast door wat de stilte met haar doet. Tegelijk kan stilte soms ook ongemakkelijk zijn. Ook dat is bij Slangenburg te merken, met name als mensen aarzelen wie als eerste zal opstaan om een kaarsje aan te steken. Ook het gespreksmoment na het lopen in stilte gaat soms gepaard met ongemakkelijke stilte, omdat niemand iets wil of weet te zeggen.

Door het belang van stilte is er als vanzelf een niet onverdeeld positieve houding tegenover gesprek en woorden. Hoewel ontmoeting (zie paragraaf 4.2.4) zeer belangrijk is en er de overweging nodig is om een bepaalde inhoud over te brengen, wil het kernteam ervoor waken dat er niet teveel woorden

¹³⁶ Kernteamlid 29-04-16 (interview).

¹³⁷ Bezoeker kloosterwandeling 4-3-16.

¹³⁸ Kernteamlid 29-04-16 (interview).

¹³⁹ Bezoeker 29-04-16 (interview).

klinken. Dan gaat het er vooral om dat er niet teveel gekletst wordt op momenten dat dat eigenlijk niet gewenst is, en dat er niet teveel gezegd wordt tijdens de overweging, zodat datgene wat gezegd wordt de tijd kan krijgen om te bezinken.

We zagen in paragraaf 4.2.2 al dat bij SiS negatief gedacht wordt over 'kerktaal'. In deze paragraaf blijkt dat er sprake is van een dubbele houding tegenover taal/gesproken woord in het algemeen, met name omdat spreken en stilte per definitie elkaars concurrenten zijn en stilte hoog in het vaandel staat.

De spanning tussen aan de ene kant de missie van het kernteam en aan de andere kant de wens tot openheid is een tweede reden voor deze argwaan. Taal lijkt per definitie als 'gesloten' te worden ervaren. Een derde reden is dat voor veel participanten (kernteam én bezoekers) geloven iets is dat moeilijk onder woorden te brengen is: 'We geloven wel, maar hoe uit je het. Dat is zoeken.'¹⁴⁰ Sowieso gaat het in de viering nadrukkelijk eerst om de eigen ervaring, en pas in tweede instantie om de duiding daarvan.

Gestructureerd

Structuur is een andere voorwaarde voor aandacht. Dit komt vooral ter sprake in gesprekken over de abdij: de dagelijkse vast structuur die de broeders hebben en het gebrek daaraan bij veel mensen buiten het klooster. Zowel een van de kernteamleden als een van de bezoekers legt de vergelijking tussen de dagelijkse structuur van de broeders en de vaste eet- en koffietijden zoals zij die thuis nog altijd hebben.

De viering bij Spoorzoeken Slangenburg verloopt volgens een vaste structuur. De start van het meditatie moment (geleide meditatie en aansteken van de kaarsen) verloopt met min of meer dezelfde woorden, ook het gedichtje bij de maaltijd is iedere week hetzelfde. Voor de rest verschillen de woorden van week tot week. Een van de bezoekers betreurt het dat de gesprekken tijdens het lopen niet wat meer gestuurd worden, zodat er minder over koetjes en kalfjes gepraat wordt onderweg. De vaste structuur is voor het kernteam ook een manier om hun zeer verschillende stijlen van voorgaan in te passen, zodat het toch een geheel blijft. Daarnaast noemen ze het gewoon praktisch: 'Want anders moet je elke keer denken hoe laat zullen we nou? en dat is natuurlijk niet handig.' Hoewel dus de structuur in de abdij gezien wordt als een voorwaarde voor een aandachtig en gelovig leven, ziet het kernteam daar voor zichzelf niet expliciet een taak voor weggelegd.

4.2.4 Spoorzoeken: met wie zoek je?

Met andere spoorzoekers

Gesprek is een belangrijk ingrediënt van de vieringen in Slangenburg. Bij koffie en thee aan het begin, tijdens het lopen en tijdens de lunch: er is volop gelegenheid om anderen te ontmoeten. De vorm van het gesprek is wel een zoektocht. Sommige bezoekers vinden dat er te veel over koetjes en kalfjes gepraat wordt, of voelen zich niet vertrouwd genoeg met de andere bezoekers om het over diepgravende zaken te hebben. Bij koffie en thee en bij de lunch zijn de gesprekken vaak min of meer centraal en kunnen ze over van alles gaan: van een nieuwbouwproject in de stad tot de kleinkinderen tot de toekomst van de pioniersplek. Dat waarderen de kernteamleden ook: 'Het moet niet te heilig worden.'¹⁴¹

¹⁴⁰ Bezoeker 4-3-16 (interview).

¹⁴¹ Kernteamlid 29-04-16 (interview).

Tijdens het wandelen zijn de gesprekken meer één-op-één. Dat geeft mogelijkheden om een diepere laag aan te snijden, en kernteamleden proberen daar ook bewust op aan te sturen als zijzelf met een van de bezoekers in gesprek zijn:

'Je moet wel een beetje soms, wel een beetje opletten. En als het echt de hele tijd over koetjes en kalfjes gaat, dan (...) ben ik ook nog wel geneigd om eens een keer een vraag te stellen van (...) wat doet dit jullie nu ofzo. (...) Maar ik vind vooral als je dan een op een loopt hè, dat heb je soms, (...) dan heb je gewoon echt een gesprek natuurlijk hè. (...) Meestal word je ergens door onderbroken en dan is dat ook goed. Het oversteken van een weg of weet ik veel wat.'¹⁴²

In het gespreksmoment na de tien minuten in stilte lopen, is soms sprake van wat ongemakkelijkheid. Soms komt het voor dat bijna alleen de kernteamleden aan het woord zijn. In het reageren op opmerkingen van de bezoekers wordt vaak niet doorgevraagd, snel geïnterpreteerd en snel advies gegeven. Een van de kernteamleden geeft toe dat ze dit soms lastig vindt.¹⁴³

De ontmoeting tussen mensen is een van de doelen van de pioniersplek: het kernteam wil gastvrijheid uitstralen zodat die ontmoeting tot stand kan komen. Deze gastvrijheid wordt door bezoekers ook ervaren. Voor sommigen helpt het contact met anderen in de pioniersplek om in hun eigen leven overeind te blijven in een moeilijke tijd. 'Als je samen op loopt (...), met twee neuzen dezelfde kant op', kun je tot mooie gesprekken komen,' is de ervaring van een van de kernteamleden. Dan kun je 'zieleroerselen delen'.¹⁴⁴ Een van de kernteamleden gebruikt de metafoor van de Emmaüsgangers:

'Als je echt contact hebt met iemand tijdens zo'n wandeling, dan heb je zielscontact. Maar dan heb je een heilig contact. Dat is zoiets, daar weet je van, dit is voor ons, dat is tussen ons. (...) Dat vertel je niet verder, er is een derde bij, dat, ja, zo heilig.'¹⁴⁵

Op zo'n moment komt spoorzoeken met anderen dichtbij spoorzoeken in de ander. Hetzelfde kernteamlid geeft ook herhaaldelijk aan dat ze God ontmoet in andere mensen. Dit is een vorm van God ontmoeten die regelmatig terugkomt, zowel door kernteamleden alsook door enkele van de bezoekers geformuleerd.

Met de kerk?

In bijna alle gesprekken met zowel deelnemers als kernteamleden komt naar voren dat zij zich niet of minder thuis voelen in de reguliere kerk. De enige uitzondering hierop vormt degene die het initiatief voor de pioniersplek heeft genomen. De redenen die genoemd worden, zijn divers. Ze liggen op het vlak van de mensen (de kerk wordt ervaren als een gesloten gemeenschap, men voelt zich niet welkom of heeft in het verleden nare ervaringen of conflicten gehad met anderen in de kerk, er is geen echt gevoel van saamhorigheid meer). Daarnaast wordt de kerk ervaren als niet meer van deze tijd, en dan met name omdat er zoveel eenrichtingsverkeer is van de voorganger richting de kerkgangers. Ook geven verschillende mensen aan dat de liturgie in de kerk altijd min of meer hetzelfde is; hun behoefte aan een keer iets anders bracht hen bij de pioniersplek. De kernteamleden missen in de kerk vooral stilte en ervaren ook dat daar de boodschap ver van hun bed blijft:

¹⁴² Kernteamlid 29-04-16 (interview).

¹⁴³ Kernteamlid 29-04-16 (interview).

¹⁴⁴ Kernteamlid 29-04-16 (interview).

¹⁴⁵ Kernteamlid 29-04-16 (interview).

'Ik miste op een gegeven moment de link naar de praktijk. Het was vertellen, en dan bleef het zo hoog. En vandaar ook vanmorgen in mijn dingen: Mahatma Gandhi en Nelson Mandela waren gewone mensen.'¹⁴⁶

Met de broeders in de abdij

Er is bij de vieringen in Slangenburg sprake van nog een ander soort ontmoeting. De ontmoeting met de broeders in de abdij is misschien nauwelijks een ontmoeting te noemen: er is geen gesprek, geen echte nabijheid (de broeders zitten in de koorbanken, de participanten verderop in de kapel), hooguit een hoofdknik als de broeders de kapel weer uit lopen (de voorzitter van het kernteam heeft wel buiten de vieringen om af en toe contact met de abt van de abdij). Tijdens de wandelingen is het leven van de broeders echter ook volop onderwerp van nieuwsgierigheid en speculatie. 'Zouden ze ook tijd hebben om in de natuur te gaan wandelen?'¹⁴⁷ En mensen vergelijken zichzelf met de broeders: 'Moet je net zo veel met God bezig zijn als zij dat doen?'¹⁴⁸ Het meemaken van het middaggebed is voor veel bezoekers een eerste kennismaking met de monastieke traditie. Dit roep aan de ene kant vervreemding op: 'Het is allemaal zo statig, en dan gaan ze weer staan en buigen, ik dacht: ik zit net zo lekker...'¹⁴⁹ Tegelijkertijd worden de rust en de stilte gewaardeerd, rust die ook voortkomt uit de strakke structuur: elk woord en elke beweging ligt vast.

Dat is een groot verschil tussen het bezoek aan de abdij en de rest van de viering, waarin veel meer spontaan gebeurt en de ontstane structuren niet ouder zijn dan een paar maanden: in de abdij gaat de liturgie al jaren en jaren mee en blijft ze, althans voor de onregelmatige bezoeker, onveranderd en vertrouwd. 'Dit blijft altijd', zegt een van de bezoekers.¹⁵⁰ Tegelijk komen waarden als aandacht, stilte en structuur zowel terug bij het middaggebed als ook bij de rest van de viering. Wat die drie waarden betreft zou je kunnen zeggen dat participanten in de abdij een viering meemaken waar deze waarden op een veel intensievere manier aanwezig zijn. Mogelijk fungeert het middaggebed wat dat betreft als ideaaltype.

Opvallend is dat participanten die negatief tegenover de kerk staan, veel minder negatief of zelfs positief denken over het middaggebed in de abdij: ze zijn nieuwsgierig naar het leven van de broeders en spreken met waardering over hen. Mogelijk heeft dit ermee te maken dat de participanten bij SiS bij dit middaggebed als ze willen in een toeschouwende rol kunnen blijven. Ze maken het middaggebed mee als relatieve buitenstaanders.

4.3 Op zoek naar vaste grond

Na deze uitgebreide uiteenzetting van elementen die belangrijk zijn, zal ik nu weergeven wat in mijn interpretatie de kern is van de theologie van vieren bij Spoorzoeken in Slangenburg. Dit zal ik doen door de metafoor van het spoorzoeken nog wat verder uit te diepen.

Het uitgangspunt voor vieren is een groep individuen die hun weg door het leven zoeken. God is daarbij niet zozeer de bestemming, als wel de weg waarover je loopt, de grond die je draagt. De viering bij Spoorzoeken in Slangenburg is een moment om bewust met de neus naar de grond te

¹⁴⁶ Kernteamlid 29-04-16 (interview).

¹⁴⁷ Bezoeker 4-3-16 (interview).

¹⁴⁸ Bezoeker kloosterwandeling 4-3-16.

¹⁴⁹ Bezoeker kloosterwandeling 1-4-16.

¹⁵⁰ Bezoeker kloosterwandeling 4-3-16.

lopen op zoek naar sporen van Gods aanwezigheid. Tijdens de viering gaat het erom die sporen te vinden die jou laten ervaren dat je vaste grond onder de voeten hebt. Sporen geven moed en inspiratie (en soms een schop onder je kont) op de weg die je door het leven gaat.

Sporen kun je vinden op verschillende plekken, laten we zeggen op verschillende soorten ondergrond. Het is deze ondergrond waar het kernteam in beeld komt, als voorgangers in de viering bepalen zij over welke ondergrond de tocht zal gaan. Daarbij zijn, zoals we in de vorige paragrafen hebben gezien, drie belangrijke vindplaatsen te onderscheiden. Allereerst in de natuur: weersomstandigheden, planten en dieren kun je iets weerspiegeld zien van Gods intenties voor de mens. Daarvoor moet de spoorzoeker de kerk uit, wat tijdens de viering dan ook letterlijk gebeurt. Ten tweede in de Bijbel: hoewel teveel bijbelse/christelijke taal een ervaring van buitensluiting op kan roepen, kunnen bijbelse teksten en gedachtegoed ook juist de ervaring van Gods aanwezigheid oproepen. Ten derde in de participant zelf: door je bewust te worden van gedachten en emoties kom je dichterbij je eigen kern, waardoor je sporen van God makkelijker opmerkt.

Voor spoorzoeken heb je al je aandacht nodig. Vieren is dan ook een oefening in aandacht, waarbij de broeders in de abdij als voorbeeld dienen. Structuur en stilte zijn voorwaarden voor aandacht. Tegelijk doe je het spoorzoeken samen met anderen. Je wijst elkaar op de sporen en daarvoor is communicatie nodig. Woorden kunnen je op een spoor zetten, maar ook juist heel afleidend werken. Volgens veel van de spoorzoekers is de kerk geen goede gids meer, omdat ze onder haar leiding niet of nauwelijks sporen gevonden hebben. De spoorzoekers verkrijgen hun aanwijzingen daarom uit verschillende bronnen, zowel christelijke als niet-christelijke. Vaste grond, kortom, is op diverse ondergronden en met diverse gidsen te vinden. Het is aan de individuele spoorzoeker om te ervaren wat zijn of haar eigen weg zal zijn.

5. Discussie

In de beschrijving van de theologie van vieren in Spoorzoeken in Slangenburg in het vorige hoofdstuk zijn er in ieder geval vier elementen die om verdere reflectie vragen. De eerste drie betreffen de vindplaatsen van sporen van God: in de natuur, in de Bijbel en in jezelf (5.1-5.3). Daarna zal ik reflecteren op de vieringen bij SiS als onderbreking van het dagelijks leven (5.4) en tot slot schets ik een beeld van de situatie bij SiS ten opzichte van het beleid van de PKN (5.5). Anders dan in het vorige hoofdstuk klinkt in onderstaande paragrafen vooral de stem van buitenaf, de stemmen van de auteurs die ik opvoer en daarmee ook de stem van mij als onderzoeker.

5.1 In de natuur: voorbij het kerkgebouw

In deze paragraaf wil ik nader ingaan op het gedeelte van de viering dat het duidelijkst afwijkt van kerkelijke vieringen: de wandeling. Het meest in het oog springende aspect hieraan is dat de viering letterlijk de kerk uit gaat en buiten, in de natuur, wordt voortgezet. De kerkruimte wordt verlaten en de buitenruimte wordt betreden. Wat voor gevolgen heeft dat voor de theologie van vieren? Ik zal deze vraag bespreken aan de hand van het denken van Paul Post over rituele/sacrale ruimten.

Paul Post gaf zijn studie naar de actuele positie van de rituele ruimte niet voor niets de titel *Vorbij het kerkgebouw* mee.¹⁵¹ Hij wil de lezer de ogen openen voor het feit dat rituele/sacrale ruimten tegenwoordig op zeer diverse plekken te vinden zijn, bijvoorbeeld musea, theaters, gedenkplaatsen, een voetbalstadion. Hij brengt dit in verband met de beweging in de afgelopen decennia van het 'opener' ('unbestimmt') worden van religie, met name gedreven door de institutionalisering.¹⁵² Zijn boek resulteert in een negental profielen van soorten rituele/sacrale ruimten. Voor Spoorzoeken in Slangenburg zijn de volgende profielen van toepassing:

5.1.1 Ritueel-religieus podium:

Het kerkgebouw is een podium voor institutionele religie, volgens Post nog altijd het belangrijkste profiel waar het kerkgebouw zijn identiteit aan ontleent.¹⁵³ Hoewel er bij Spoorzoeken in Slangenburg behoorlijk wat weerstand leeft tegenover institutionele religie, maakt men in het meditatief moment in de Slangenburgse kerk wel gebruik van christelijke taal en vormen. Er zijn in de viering maar liefst twee kerkgebouwen betrokken: zowel de Slangenburgse kerk als de kapel van het klooster (die zo mogelijk nog duidelijker een ritueel-religieus podium vormt). Hoewel een gedeelte van de viering in de buitenlucht plaatsvindt, wordt dit gedeelte omkaderd door de delen in de kerkgebouwen. Daarmee wordt als het ware het hele landgoed tot een ritueel-religieus podium gemaakt. De natuur wordt 'opgenomen' in de rituele ruimte die in de kerkgebouwen tot stand wordt gebracht. In die zin past SiS goed in de beweging waarvan Post laat zien dat die nog altijd dominant is binnen de kerken: er is sprake van een gecentreerde visie met het kerkgebouw als middelpunt. Weliswaar wordt er gevierd op een heleboel andere plekken buiten het kerkgebouw (Post noemt stiltecentra, en een uitgebreide lijst voorbeelden uit Duitsland), maar de kerkelijke rituele ruimte

¹⁵¹ P. Post, *Vorbij het kerkgebouw: De speelruimte van een ander sacraal domein* (Heeswijk 2010).

¹⁵² Post, *Vorbij het kerkgebouw* 130-131.

¹⁵³ Post, *Vorbij het kerkgebouw* 201.

blijft model staan voor alle andere en blijft daarmee het uitgangspunt.¹⁵⁴ Bij SiS zie je dit letterlijk doordat de viering begonnen en afgesloten wordt in het kerkgebouw.

5.1.2 Recreatieel profiel

Allerlei activiteiten in onze vrije tijd (Post noemt theater, sport, museum, feest) zijn net als ritueel en religie plekken voor 'spel en verbeelding, voor dromen, verwachtingen.'¹⁵⁵ Deze ontwikkeling van de leisure culture in de samenleving wordt dus door SiS als het ware opgenomen en voorzien van een christelijk jasje (ritueel-religieus podium). Wandelen is natuurlijk ook zo'n activiteit uit de leisure culture, en je ziet aan de uitrusting van veel van de bezoekers van SiS (goede wandelschoenen, rugtas, soms nordic walking stokken) dat ze daar vertrouwd mee zijn. Veel van hen wandelen graag, ook buiten de vieringen om. Tegelijkertijd zeggen ze dat wandelen als recreatie anders is dan het wandelen bij SiS: 'dan loop je van A naar B, of je doet een sport ofzo, dan gaat het niet... en hier neem je het gedicht mee en de muziek en alles.'¹⁵⁶ Hieruit blijkt dat de inleiding van het wandelgedeelte in het meditatie moment een rol speelt. Kernteamleden hopen dat bezoekers hierdoor in een bepaalde stemming komen, waardoor ze tijdens het wandelen meer open staan voor 'iets hogers'.¹⁵⁷ Andere deelnemers noemen vooral de stilte als onderscheidend aspect met een recreatieve wandeling.

Volgens Post kan wandelen als recreatieve activiteit al trekken hebben van sacraliteit.¹⁵⁸ Dit zou de huiver van kernteamleden tegenover alledaagse gesprekken onder de wandeling misschien wat weg kunnen nemen.

5.1.3 Natuurprofiel

Post onderscheidt dit profiel van het vorige, omdat specifiek de sacraliteit van natuur van oudsher een lijn is die in alle religieuze tradities besloten ligt, soms wat nadrukkelijker dan anders. Post verbindt dit profiel ook met 'de sterke tendens in de richting van algemene basaal-sacrale ritualiteit', het open religiebegrip dat ik hierboven al even noemde.¹⁵⁹ We zagen in hoofdstuk 4 al dat de sacraliteit van de natuur bij SiS sterk wordt benadrukt, zowel in de teksten tijdens het meditatie moment alsook door het verbinden van natuurverschijnselen met God. Dit past goed in het sacraliteitsbegrip van veel bezoekers. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het volgende citaat:

'Voor mij is God overal. Er is geen plek waar hij niet is. Als ik in de zomer de tuin vol dieren heb, en de poes kijkt toe hoe de merel haar jongen voert, dan heb ik mijn eigen paradijs.'¹⁶⁰

Post noemt verder nog als opvallend kenmerk van het natuurprofiel dat rituele activiteiten plaatsvinden in de publieke ruimte. Dit maakt dat ze vaak open en inclusief zijn.¹⁶¹ Voor SiS geldt dat de viering slechts gedeeltelijk in de publieke ruimte plaatsvindt. De inleiding en het slot in het kerkgebouw maakt dat het vreemd zou zijn als er onderweg zomaar mensen zouden aanhaken.

¹⁵⁴ Post, *Vorbij het kerkgebouw* 124-125.

¹⁵⁵ Post, *Vorbij het kerkgebouw* 207.

¹⁵⁶ Kernteamlid 29-4-16 (interview).

¹⁵⁷ Kernteamlid 29-4-16 (interview).

¹⁵⁸ Post, *Vorbij het kerkgebouw* 177-178.

¹⁵⁹ Post, *Vorbij het kerkgebouw* 207.

¹⁶⁰ Bezoeker kloosterwandeling 4-3-16.

¹⁶¹ Post, *Vorbij het kerkgebouw* 141.

5.1.4 Heterotopisch profiel

Dit profiel vat samen wat volgens Post een ritueel/sacrale plaats ten diepste kenmerkt: 'Ritueel en religie bieden "vrijplaatsen", maken van bepaalde plekken niet langer neutrale plaatsen, maar plekken waar men afstand kan nemen (...) plaatsen van verbeelding, dromen en idealen.'¹⁶² Het concept van vrijplaats noemt Post 'heterotopie' (een term van Foucault), een plek die zijn betekenis ontleent aan het feit dat ze anders is dan andere plekken.¹⁶³ Heterotopie is verwant aan utopie in de zin dat het in beide gevallen gaat om een ideale, verbeelde plaats. Maar in tegenstelling tot een utopie bestaat een heterotopie in de werkelijkheid, omdat de ideale plaats voor een moment zichtbaar/tastbaar wordt in het ritueel.¹⁶⁴

Interessant bij SiS is dat, net als bij rituelen in de publieke ruimten die Post beschrijft, goed zichtbaar wordt hoe dynamisch het begrip 'sacrale ruimte' is. In vroeg onderzoek naar sacrale ruimten werd sacraliteit als iets statisch gezien: een bepaalde ruimte is heilig en ze blijft dat. In de twintigste eeuw bleek dat dit begrip niet voldeed. Een ruimte kan sacraal worden en ook weer profaan, al naar gelang de manier waarop ze gebruikt wordt. Ook zijn sacraal of profaan geen duale categorieën, maar eerder de uiteinden van een spectrum. Er is sprake van sacraliteitstendenties.¹⁶⁵ Dit zien we ook bij SiS: het landgoed krijgt weliswaar voor even sacrale trekken, maar die zijn tijdelijk en slechts tot op zekere hoogte. De man die bijvoorbeeld liever niet zijn laarzen in de kerk aan wilde houden, had er geen moeite mee om met laarzen door het bos te lopen. Heilige grond is niet zó heilig dat er niet meer 'in gewone doen' over gelopen mag worden.

Een interessante vraag is dan wát precies het landgoed bij SiS, dat de rest van de week een 'gewoon' bos is, voor dit moment en voor deze groep mensen tot sacrale ruimte kan maken. Wat maakt dat het landgoed een heterotopos wordt? In ieder geval is hierbij de 'inkadering' belangrijk. Foucault zegt dat 'een heterotopie een systeem veronderstelt van openen en sluiten, van isoleren en toegankelijk maken.'¹⁶⁶ Je krijgt niet zomaar toegang tot de heterotopie, enkel door bepaalde (rituele) handelingen kom je de heterotopische ruimte binnen.¹⁶⁷ Uit de liturgiewetenschap kennen we het belang van drempelmomenten: momenten die het begin en einde van de liturgie markeren en daarmee participanten helpen om de drempel tussen liturgie en de alledaagse werkelijkheid over te gaan.¹⁶⁸ Het lijkt waarschijnlijk dat deze momenten des te belangrijker worden wanneer de sacrale ruimte niet fysiek afgescheiden is. Ten tweede de manier waarop de ruimte gebruikt wordt, de stilte die we hierboven ook al noemden. Dit is voor veel bezoekers het onderscheidende element, en maakt dat ze zich meer bewust zijn van de schoonheid van de natuur om hen heen en mogelijk ook van de sacraliteit ervan. Ook diepgaande gesprekken worden benoemd als 'heilige grond'.¹⁶⁹

¹⁶² Post, *Vorbij het kerkgebouw* 208.

¹⁶³ Post, *Vorbij het kerkgebouw* 102.

¹⁶⁴ Ibid.

¹⁶⁵ Post, *Vorbij het kerkgebouw* 85.

¹⁶⁶ Post, *Vorbij het kerkgebouw* 104.

¹⁶⁷ Post, *Vorbij het kerkgebouw* 105.

¹⁶⁸ Zie bijv. Marius van Leeuwen, 'Een weg in tijd en ruimte' in P. Oskamp & N. Schuurman (red), *De weg van de liturgie: Tradities, achtergronden, praktijk* (Zoetermeer 1998) 64-65.

¹⁶⁹ Kernteamlid 29-4-16 (interview).

5.2 In de Bijbel: woorden

In hoofdstuk 4 hebben we gezien dat bij SiS gesproken woord zowel negatief als positief wordt gewaardeerd. Er is sprake van een spanning tussen woorden en stilte, waarbij beide hun plek moeten hebben maar onduidelijk is hoevéél. In deze paragraaf zal ik die spanning verder onderzoeken in de hoop erachter te komen waar die vandaan komt.

5.2.1 Taal en stilte

Barnard, Cilliers en Wepener schrijven in *Worship in the Network Culture* over de plaats van stilte in de liturgie.¹⁷⁰ Ze stellen dat in de liturgie vaak te veel woorden klinken, en dat we daarmee het feit overschreeuwen dat Gods aanwezigheid altijd een aanwezigheid-in-afwezigheid is. We willen niet weten dat God uiteindelijk voor ons onbekend zal blijven en dat we hem nooit kunnen vangen, dat we slechts een spoor (!) van hem kunnen opvangen. Veel participanten bij SiS vinden dat er in de kerk te veel gepraat wordt, en dat dat een van de redenen is dat naar de kerk gaan hen niet zo veel (meer) brengt. Barnard, Cilliers en Wepener stellen dat taal haar startpunt vindt in stilte. We hebben stilte nodig in onze focus op woorden, om ervoor te zorgen dat de woorden die we uitspreken, ook echt gewicht dragen.¹⁷¹ De kernteamleden zijn zich hier zeer van bewust, in hun zoektocht naar de juiste hoeveelheid woorden en hun gesprekken over de vraag of er in het meditatief moment niet minder gesproken zou moeten worden.

Stilte is meer dan de afwezigheid van geluid, maar wat het wel is, is lastig in positieve termen te beschrijven.¹⁷² In theologische termen kun je zeggen dat stilte een ruimte is waar alles nog mogelijk is, een geboorteplaats, mogelijk, voor een ontmoeting met God.¹⁷³ Stilte is dus een plek vol mogelijkheden, een plek die niet te snel dichtgesmeerd moet worden, omdat het risico bestaat dat dan geen van de mogelijkheden verwezenlijkt wordt.¹⁷⁴ Stilte moet uitgehouden worden, want het kost tijd voor er nieuwe woorden komen. Stilte is daarmee ook een plek van de afwezigheid van God, van zoeken en worstelen. Voor dit laatste aspect van stilte is bij SiS weinig aandacht. Stilte als afwezigheid (dus als negatieve ervaring) komt af en toe wel aan de orde in de vorm van een ongemakkelijke stilte (tijdens het gesprek of bij het aansteken van de kaarsen). Stilte wordt gezien als voorwaarde om God te ontmoeten (namelijk als voorwaarde voor aandacht), en wordt daarmee functioneel geduid. Barnard, Cilliers en Wepener vragen aandacht voor het onnuttige aspect van stilte, stilte die geen doel heeft maar er simpelweg is.¹⁷⁵ Het is deze stilte, deze afwezigheid van God, waarin uiteindelijk een glimp van God zichtbaar kan worden.

5.2.2 Primaat bij de ervaring

Het kernteam is huiverig voor teveel woorden en te christelijke woorden ook omdat ze de duiding zo veel mogelijk aan de bezoekers zelf wil laten. Het gaat in eerste instantie om de (individuele) ervaring. Dit past goed bij het pleidooi van Paul Post om het 'primaat van de toe-eigening' bij de participanten te leggen.¹⁷⁶ Dit kan gedaan worden door muziek, beelden, stilte en sfeer als expressievormen een plek te geven boven woorden en door een open benadering van de rituele

¹⁷⁰ Barnard, Cilliers & Wepener, *Worship in the Network Culture* 159-167.

¹⁷¹ Barnard, Cilliers & Wepener, *Worship in the Network Culture* 159.

¹⁷² Barnard, Cilliers & Wepener, *Worship in the Network Culture* 163.

¹⁷³ Barnard, Cilliers & Wepener, *Worship in the Network Culture* 161.

¹⁷⁴ Barnard, Cilliers & Wepener, *Worship in the Network Culture* 162.

¹⁷⁵ Barnard, Cilliers & Wepener, *Worship in the Network Culture* 165.

¹⁷⁶ Post, *Voorbij het kerkgebouw* 239.

vormen. Deelnemers kunnen daarbij zelf als betekenisgever optreden. Bij SiS is deze open houding precies wat het kernteam propageert [citaat: mensen kunnen daar zelf de naam God aan geven]. Tegelijkertijd geldt mijns inziens dat openheid niet de enige voorwaarde is om de ritueel-symbolische competentie van mensen te ontwikkelen: daarvoor is het ook nodig dat je op de een of andere manier taal krijgt aangereikt om over je ervaringen te kunnen spreken - taal die vervolgens nieuwe rituelen en nieuwe ervaringen mogelijk maakt. Ervaring en reflectie zijn immers altijd in wisselwerking met elkaar.

In paragraaf 5.3, waar het gaat over subjectieve religie, zal ik de kwestie van individuele ervaring en duiding nog wat uitgebreider bespreken. Eerst ga ik in op het missiologische aspect.

5.2.3 Duiding van ervaring

Een andere reden waarom kernteamleden voorzichtig zijn met woorden, is hun angst dat ze bezoekers afschrikken of teveel hun eigen christelijke opvattingen opleggen. Hier speelt dus een missiologische vraag. De kernteamleden voelen de spanning die hieronder ligt: aan de ene kant weten ze dat bezoekers weten dat zij christelijk zijn en er dus ook een zekere verwachting ligt bij de bezoekers ligt. Bij een deel van het kernteam speelt ook hun eigen verwachting/hoop om bezoekers te bekeren. Aan de andere kant zijn ze bang om mensen uit te sluiten.

'Niet dat je het hun op wilt brengen, want dat helpt niet. Dat is altijd een beetje lastig in zo'n setting, dat je niet meteen roept Jezus redt ofzo... terwijl je dat wel denkt.'¹⁷⁷

Hoewel de focus van deze scriptie niet op missiologische vragen ligt, lijkt het me goed er op dit punt toch even aandacht aan te besteden. Een bekend concept in de missiologie dat hierbij behulpzaam kan zijn, is *prophetic dialogue*, een concept dat door Cathy Ross en Stephen B. Bevans is uitgewerkt in hun boek *Mission on the Road to Emmaus*.¹⁷⁸ Zij stellen dat missie altijd in de eerste plaats dialogisch dient te zijn. Dat betekent dat luisteren naar de ander een belangrijk ingrediënt is voor missie. Dialoog houdt in dat we daadwerkelijk naar de ander luisteren en ook van de ander durven te leren: 'the people that we serve (...) must be the teachers before we dare to teach.'¹⁷⁹ Bovendien kan dialoog alleen plaatsvinden wanneer er een oprechte relatie tussen mensen is. Interessant is dat zij hier het belang van stilte benadrukken ('the Church needs to keep silent and listen') tegenover een kerk die alle antwoorden al heeft.¹⁸⁰ Hier komt opnieuw het afwachtende aspect van stilte naar voren ('the helpless silence of being learners and listeners') dat bij SiS niet zo op de voorgrond ligt.¹⁸¹

Johnny Baker schrijft in een essay in *Mission on the Road to Emmaus* over het belang van luisteren en dialoog in pionierswerk. Het is heel belangrijk, zegt hij, om je ervan bewust te zijn dat God al aan het werk is in de context waarin je pioniert. Het gaat erom dat te zien:

'leaving your own culture and being present in the new culture, listening and discerning where God might be at work and joining in. (...) The spirituality of the pioneer requires a constant practice of letting go, of shutting up, of resisting taking up power, of really seeing and really listening.'¹⁸²

¹⁷⁷ Kernteamlid 29-4-16 (interview).

¹⁷⁸ C. Ross & S. Bevans (red), *Mission on the Road to Emmaus: Constants, Context, and Prophetic Dialogue* (London 2015).

¹⁷⁹ Ross & Bevans, *Mission on the Road* xii.

¹⁸⁰ Ross & Bevans, *Mission on the Road* xiii.

¹⁸¹ Ross & Bevans, *Mission on the Road* xiv.

¹⁸² J. Baker, 'Prophetic Dialogue and Contemporary Culture', in Ross & Bevans, *Mission on the Road* 204.

Tegelijk moet die dialoog ook profetisch zijn. Missie heeft een boodschap, een evangelie te verkondigen. Ross en Bevans stellen echter meteen dat dit een complexe taak is. Verkondigen is altijd geworteld in dialoog. Bovendien kan profetie zowel in woorden als in daden gebeuren. Het hoeft dus niet van woorden alleen te komen.¹⁸³ In SiS liggen juist die daden (rituelen, maar ook de gastvrijheid die de kernteamleden uit willen stralen) op de voorgrond. Tot op zekere hoogte zijn de kernteamleden zich daarvan bewust, maar het lijkt af en toe ook alsof er bij de rituele vormen een zekere neutraliteit verondersteld wordt, die vervolgens met woorden geduid/nader ingevuld kan worden. Daarbij lijkt vergeten te worden dat rituelen ook zonder woorden betekenis uitdrukken en produceren, en daarmee ook een vorm van taal zijn.¹⁸⁴ Voorbeelden van zulke rituelen zijn de yoga-oefeningen onderweg en de geleide meditatie aan het begin: dit geeft al aan dat er een positieve waarde wordt toegekend aan het lichaam. In hun reflectie lijken de kernteamleden een kunstmatig onderscheid te maken tussen taal en ritueel (ervaring).

5.3 In jezelf: subjectieve religie

5.3.1 Subjective turn

Dat een van de drie uitgangspunten van SiS luidt 'spoorzoeken in jezelf' past goed in een ontwikkeling die in de afgelopen jaren door verschillende (godsdienst)sociologen beschreven is: de zogenaamde *subjective turn* die een groot deel van de hedendaagse Westerse cultuur heeft doorgemaakt. Naast Charles Taylor en Anton Harskamp hebben bijvoorbeeld ook Paul Heelas en Linda Woodhead hierover geschreven.¹⁸⁵ Aanleiding voor hun boek *The Spiritual Revolution* was een empirisch onderzoek naar nieuwe spiritualiteit dat zij hebben uitgevoerd.¹⁸⁶ Veel van de ontwikkelingen die zij beschrijven, gaan ook op voor SiS.

De centrale these van hun boek luidt dat de teruggang van traditionele religieuze instituten als de kerk en de groei van nieuwe spiritualiteit voor een (belangrijk) deel te verklaren is door de *subjective turn*.¹⁸⁷ Heelas en Woodhead definiëren de *subjective turn* als 'a turn away from life lived in terms of external or 'objective' roles, duties and obligations, and a turn towards a life lived by reference to one's own subjective experiences.'¹⁸⁸ Het gaat dus om de manier waarop iemand in het leven staat en door wie of wat hij zich laat bepalen. In de hedendaagse samenleving zijn rollen, regels en plichten die we van buitenaf opgelegd krijgen steeds minder invloedrijk. Daar vallen volgens Heelas en Woodhead ook de rollen, regels en plichten onder die lidmaatschap van een kerkelijke gemeenschap met zich meebrengt. Daar tegenover staat een levensoriëntatie op basis van *subjective life*, waarbij het individu en zijn of haar ervaringen zelf het uitgangspunt zijn.

Drie basiswaarden komen daarbij naar voren: de uniciteit van iedere persoon en zijn of haar ervaringen, de autoriteit van iedere persoon, en de vrijheid van iedere persoon om zijn of haar eigen keuzes te maken. Alle drie deze waarden zien we terug bij SiS. De uniciteit van iedere persoon wordt bijvoorbeeld gewaarborgd door aan het begin van het meditatieve moment allerlei verschillende mogelijke emoties te benoemen die ervaren kunnen worden, en het individu zelf te laten ervaren

¹⁸³ Ross & Bevans, *Mission on the Road* xiv.

¹⁸⁴ Barnard, Cilliers & Wepener, *Worship in the Network Culture* 338.

¹⁸⁵ Harskamp, *Het nieuw-religieuze verlangen* 67-84, C. Taylor, *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity* (Cambridge MA 1992).

¹⁸⁶ P. Heelas & L. Woodhead, *The spiritual revolution: Why religion is giving way to spirituality* (Malden 2005).

¹⁸⁷ Heelas & Woodhead, *The spiritual revolution* 81.

¹⁸⁸ Heelas & Woodhead, *The spiritual revolution* 2.

welke emoties er op dat moment bij hem of haar spelen. De autoriteit van de persoon wordt bijvoorbeeld gewaarborgd door bezoekers actief om hun inbreng te vragen tijdens het moment van gesprek. Dat de vrijheid van de persoon hoog in het vaandel staat, merk je bijvoorbeeld aan de nadruk die kernteamleden leggen op eigen keuze: naar SiS kom je omdat het een bewuste keuze is, niet uit gewoonte (zoals je misschien wel uit gewoonte naar de kerk zou gaan).

Woodhead en Heelas schrijven over de spiritualiteit van mensen die zich oriënteren op deze *subjective life* waarden:

'Subjectively orientated selves seek forms of the sacred which enable them to monitor their progress in life by reference to the quality or authenticity of personal, experientially informed knowledge and authority (...). Such an 'inner' sacred offers people the freedom to find their own path rather than telling them the path which they ought to follow, and it enables them to test activities to find what works best for their experiences of life. Conversely, they do not look for forms of the sacred which transcend the particularities of their lives.'¹⁸⁹

Als we deze passage vergelijken met de houding van bezoekers van SiS is er veel herkenbaarheid, maar er zijn ook enkele verschillen. Het vinden van je eigen pad is een van de centrale uitgangspunten van SiS, dus dat past goed in de ontwikkeling die Heelas en Woodhead beschrijven. Ook het uittesten, dus door ervaring erachter komen wat 'werkt' is een tendens die ik herken, als het kernteam praat over een mogelijke uitbreiding van de activiteiten, zodat ze op termijn ook kunnen voorzien in aanbod voor mensen die niet van wandelen houden. Dan kan ieder uit het aanbod kiezen wat hem of haar het beste past. Wat ik echter niet herken, is dat bezoekers enkel en alleen zoeken naar immanente vormen van sacraliteit. Er wordt wel degelijk (ook) gerefereerd aan en gesproken over een God die buiten ons om gaat/ons overstijgt.

Interessant bij Heelas en Woodhead is tot slot nog hoe zij aantonen dat de *subjective* turn volkomen in onze cultuur verweven zit, en daarom als vanzelfsprekend ook zijn beslag heeft op het religieuze/spirituele leven van mensen.¹⁹⁰ Zij gaan ervanuit dat mensen vooral zoeken naar religieuze vormen die in overeenstemming zijn met hun eigen systeem van normen en waarden. Zogenaamde 'profetische' religie, vormen van religie die zich tegen de heersende culturele tendens verzetten en een tegencultuur aanbieden, zijn er wel, maar zullen altijd marginaal zijn.¹⁹¹

Hier stuiten we op een centraal argument van tegenstanders van Fresh Expressions en pioniersplekken dat we eerder al hoorden: ze zouden te onkritisch staan tegenover het heersende culturele systeem. Op deze kritiek wil ik in de laatste paragraaf van dit hoofdstuk verder ingaan.

5.3.2 Bricolage

De *subjective turn* heeft een extra stimulans gegeven aan een liturgisch-ritueel fenomeen dat meestal wordt aangeduid als 'bricolage'. Barnard, Cilliers en Wepener omschrijven dit fenomeen als volgt: 'religion and belief are composed of elements from different cultures, religions, beliefs and philosophies.'¹⁹² Bricolage is op zichzelf geen nieuw fenomeen. Zo werd bijvoorbeeld in de zestiende eeuw het klassieke gereformeerde avondmaalsformulier samengesteld uit woorden van Calvijn,

¹⁸⁹ Heelas & Woodhead, *The spiritual revolution* 83.

¹⁹⁰ Ibid.

¹⁹¹ Heelas & Woodhead, *The spiritual revolution* 79.

¹⁹² Barnard, Cilliers & Wepener, *Worship in the Network Culture* 120.

Maarten Micron en andere reformatoren.¹⁹³ De laatste decennia echter is bricolage echter een fenomeen geworden dat steeds opnieuw plaatsvindt, door individuele voorgangers en voor individuele vieringen.¹⁹⁴ Liturgie is een vrij spel geworden:

'In other words, the liturgical ritual is not the expression of a tradition, or if you prefer, of a certain doctrine, but is understood as a story and as an act of imagination that must be activated and actualized in this specific local and temporal context.'¹⁹⁵

Barnard, Cilliers en Wepener beschrijven een casus van een kerkdienst in een PKN-gemeente die volgens hen typisch is voor heel veel hedendaagse kerkdiensten wereldwijd. Weliswaar is de beschreven casus uniek in de combinatie van liturgische elementen en stijl, maar het feit dat er zo vrijelijk uit zo veel verschillende bronnen geput wordt, is exemplarisch.¹⁹⁶ Typisch is verder dat deze kerkdienst zeer expliciet haar startpunt neemt in Jezus Christus. In het volle bewustzijn dat dit een zeer particuliere keuze is wordt het narratief van Jezus Christus de draad die de verschillende stijlen en elementen van de kerkdienst aan elkaar weeft.¹⁹⁷

Bricolage speelt in de vieringen bij SiS een belangrijke rol. Er worden elementen uit allerlei tradities gecombineerd. Een duidelijk uitgangspunt, zoals dat in de casus die Barnard, Cilliers en Wepener beschrijven gevormd wordt door het narratief van Jezus Christus,¹⁹⁸ is bij SiS echter niet zo makkelijk te ontwaren. Het spoorzoeken zelf lijkt het centrum te zijn, waarbij alle elementen die daar behulpzaam in kunnen zijn in de viering een plek krijgen.

Daarbij hoopt het kernteam wel dat de zoektocht in een bepaalde richting wijst, maar dit wordt bewust niet expliciet gemaakt. Ook de Schrift (door Barnard, Cilliers & Wepener naast de geloofsbelijdenis genoemd als enige 'stabilising benchmark' die het christelijke liturgisch ritueel nog kent),¹⁹⁹ speelt in de vieringen bij SiS een veel minder centrale rol dan in kerkdiensten in een gevestigde kerk. Dit alles zorgt ervoor dat het discours bij SiS open blijft. Traditie en religieuze overtuiging, de elementen die er in de gevestigde kerk voor zorgen dat de stroom van betekenissen niet eindeloos is,²⁰⁰ spelen slechts een marginale rol in de vormgeving van de viering.

5.4 Vieren als onderbreking van het dagelijks leven

Gedurende het onderzoek is er één gespannen verhouding die we steeds weer zijn tegengekomen, in verschillende gedaanten in het werk van verschillende auteurs. Deze paragraaf zal ik een poging doen om die verschillende gedaanten samen te brengen en er met het oog op Spoorzoeken Slangenburg iets over te zeggen. De vraag is deze: in hoeverre mag/moet vieren een onderbreking zijn van het dagelijks leven (de zevende kwaliteit van vieren die in de inleiding genoemd werd)?

¹⁹³ Ibid.

¹⁹⁴ Barnard, Cilliers & Wepener, *Worship in the Network Culture* 125-126.

¹⁹⁵ Barnard, Cilliers & Wepener, *Worship in the Network Culture* 126.

¹⁹⁶ Barnard, Cilliers & Wepener, *Worship in the Network Culture* 118.

¹⁹⁷ Barnard, Cilliers & Wepener, *Worship in the Network Culture* 129.

¹⁹⁸ Ibid.

¹⁹⁹ Barnard, Cilliers & Wepener, *Worship in the Network Culture* 128.

²⁰⁰ Barnard, Cilliers & Wepener, *Worship in the Network Culture* 127.

5.4.1 Terugblik

In het debat over Fresh Expressions of Church komt deze vraag terug in de vraag naar het belang van traditie. Auteurs als Percy en Davison & Milbank kennen aan traditie de taak toe om van vieren een ervaring te maken die je voor even uit je alledaagse, bekende context haalt en die daarmee de kracht heeft om als het ware een tegen-ervaring te bieden, die het leven van de participanten in een ander (Gods) perspectief zet, en mogelijk ook onder kritiek stelt. Het verwijt aan Fresh Expressions is dan dat vieringen daar dit minder doen.

Op deze kritiek zijn drie reacties mogelijk. Ten eerste: hoe geschikt is de traditie om deze rol te vervullen? Traditie loopt het risico van conservatisme en kan ook elementen bevatten die ethisch discutabel zijn (ik denk bijvoorbeeld aan het uitsluiten van mensen van de eucharistie, bijvoorbeeld omdat ze homoseksueel zijn). Het argument van Davison en Milbank dat traditie een goede rechter is, omdat ze door een laag van eeuwen aangescherpt en gezuiverd is, is mijns inziens dan ook niet houdbaar.

Ten tweede vraag ik mij af hoe kritisch traditie in het verleden daadwerkelijk geweest is. Gaf zij niet altijd al de stem weer van de heersende status quo? Meegaande met het argument van Heelas en Woodhead dat de meeste mensen zich aansluiten bij een religie die bij hun wereldbeeld past en dat dit ook in het verleden al zo geweest is (en dat de mensen die nu bij een traditionele religie horen, zich minder aan de subjective turn gelegen laten liggen dan degene die zich in nieuwe spiritualiteit interesseren, en dat voor hun de oude levensoriëntatie nog steeds opgaat) is de profetische rol van geloofsgemeenschappen altijd marginaal geweest en zal ze dat ook altijd blijven.

Ten derde is de manier waarop Davison en Milbank spreken over traditie sterk gekleurd door hun eigen religieuze kader en gaan ze er daarbij mijns inziens veel te veel uit van traditie als een statisch fenomeen. Ranger en Hobsbawm hebben er in 1983 in hun klassiek geworden werk *The Invention of Tradition* al op gewezen dat veel tradities in feite helemaal niet zo oud zijn als hun pleitbezorgers beweren.²⁰¹ Zij beschrijven dit fenomeen nog min of meer als een vorm van manipulatie, maar Ronald Grimes heeft erop gewezen dat het ontwikkelen van rituelen een constant proces is, een 'mode of active construction', waar participanten zich bovendien vaak bewust van zijn. Deze wetenschap doet echter niets af aan de kracht van het ritueel.²⁰²

Bij SiS is er heel duidelijk sprake van 'ritualizing', het ontwikkelen van een ritueel.²⁰³ De viering wordt door het kernteam vormgegeven aan de hand van een losse structuur waarin steeds weer nieuwe elementen kunnen worden ingevoegd. Tegelijkertijd is het opvallend dat zowel de voorgangers als de bezoekers zich niet of nauwelijks bewust lijken te zijn van de onvanzelfsprekendheid van die structuur. Die is op enig moment door de voorgangers bedacht en daar houdt men zich aan. Hier is wel degelijk sprake van een pre-kritische houding ten opzichte van de gang van zaken in de viering.²⁰⁴

De vraag naar traditie kom je ook weer tegen bij de begrippen *rooted* en *connected*, die al langskwamen in paragraaf 1.2.3. In hoeverre moet vieren verbonden zijn met de omringende cultuur, en in hoeverre moet ze geworteld zijn in de traditie? Als het gaat om kwaliteiten van vieren, past hierbij dat er sprake is van een activiteit waarin een beroep wordt gedaan op een bepaalde traditie

²⁰¹ E. Hobsbawm & T. Ranger, *The Invention of Tradition* (Cambridge: Cambridge University Press 1983).

²⁰² R. Grimes, 'Reinventing Ritual', *Soundings* 75(1) 25, 28.

²⁰³ Grimes, 'Reinventing Ritual' 21 (noot 2).

²⁰⁴ Grimes, 'Reinventing Ritual' 28.

(vierde kwaliteit, rooted) en 'dat er sprake is van een activiteit die aansluit bij de omringende cultuur' (vijfde kwaliteit, connected).

Bij SiS zien we dat de viering geen heel sterke wortels heeft. Het centraal stellen van de zoektocht sluit aan bij de stelling van Barnard, Cilliers en Wepener dat het hele leven liminaal geworden is.²⁰⁵ Op dit punt is de viering bij SiS weinig onderscheidend van het dagelijks leven van de participanten.

Post besteedt met zijn 'heterotopisch profiel' uitgebreid aandacht aan het anders-zijn van sacrale ruimte (5.1.4). Hierbij hoeft het anders-zijn van een sacrale/rituele ruimte niet vanuit de traditie aangereikt te worden. Allerlei elementen kunnen een ruimte apart zetten en geschikt maken als sacrale ruimte. Het 'utopische' karakter van liturgie/ritueel/vieren drukt Moynagh uit in zijn wens dat liturgie een 'invitation into the Kingdom' is. Hieronder ga ik nog wat dieper in op het begrip heterotopie.

Hoewel van een andere aard, heeft ook de missiologische discussie over profetische dialoog met eenzelfde soort spanning te maken. In hoeverre luister je naar de omliggende cultuur, vanuit de overtuiging dat God daar al aan het werk is, en in hoeverre breng je de stem van de christelijke traditie in als tegenstem? Bij SiS is ligt de nadruk op het eerste aspect.

5.4.2 Heterotopie revisited

Louis-Marie Chauvet werkt in zijn boek *Symbol and Sacrament* het begrip heterotopie op een theologische manier uit. Net als Paul Post geeft hij aan dat rituele plaatsen een heterotopisch karakter hebben; dit geldt bovendien ook voor tijd, rituele objecten, de mensen die het ritueel beoefenen, rituele taal en rituele handelingen/gebaren.²⁰⁶ Dit geeft aan dat rituelen een liminaal karakter hebben: ze zijn 'removed from the ordinary and on the threshold of the 'sacred.'²⁰⁷ Zoals Barnard, Cilliers en Wepener het liminale karakter van liturgie koppelen aan het vinden van de balans tussen *rooted* en *connected*, zo koppelt Chauvet liminaliteit aan het vinden van juiste midden tussen 'too much' en 'too little' afstand tussen het ritueel en het alledaagse leven.

Teveel afstand wordt vaak gevoed door conservatisme. Hoewel het ritueel het contact verloren is met de leefwereld waaruit ze is ontstaan, blijft het in stand vanwege de gunstige sociale effecten - vaak spelen hier machtsfactoren een rol.²⁰⁸ Wanneer niemand meer begrijpt waarom de rituele handelingen zo gedaan worden als ze gedaan worden, raakt het ritueel versteend.

In de afgelopen decennia heeft dit een tegenreactie opgeroepen: liturgische hervormingen waarbij er vaak te weinig afstand is tussen liturgie en het dagelijks leven.²⁰⁹ Liturgie wordt dan triviaal en vaak alleen nog maar bekeken vanuit haar functies: de primaire 'uselessness' is uit het oog verloren.²¹⁰ Bovendien bestaat het gevaar dat, zonder de 'tegenstem' van traditie, met name de meest recente hedendaagse opinie verkondigd wordt in plaats van het evangelie: 'People's ideologies are given free reign and often become in their turn more rigid than the constraint of the ritual

²⁰⁵ Barnard, Cilliers en Wepener, *Worship in the Network Culture* 75, 77-78.

²⁰⁶ L. Chauvet, *Symbol and sacrament: A sacramental reinterpretation of Christian existence* (Collegeville 1995) 330.

²⁰⁷ Chauvet, *Symbol and sacrament* 331.

²⁰⁸ Chauvet, *Symbol and sacrament* 332.

²⁰⁹ Chauvet, *Symbol and sacrament* 335.

²¹⁰ Chauvet, *Symbol and sacrament* 337.

programming they wish to combat.²¹¹ Hier wijst Chauvet dus op hetzelfde gevaar dat ook Davison en Milbank benoemden. Hij werkt dit gevaar uit in woorden die dichtbij die van Martyn Percy komen: 'Without such a break [with the ordinary world], the odds are great that the celebration of Jesus Christ will function in fact (and doubtless in all good faith) as an excuse for smug self-celebration'.²¹² Chauvet benadrukt daarom het belang van traditie en herhaling.²¹³

Vanuit theologisch perspectief benadrukt Chauvet dat in liturgie de 'andersheid' van God zichtbaar moet worden. God is 'the Different', 'the Other'. Alleen als dat zichtbaar en voelbaar gemaakt wordt in liturgie, ontstaat er een ruimte waarin ook iets zichtbaar en voelbaar kan worden van Gods genade.²¹⁴

5.4.3 Spoorzoeken in Slangenburg: een heterotopie?

Voor het in ere houden van traditie zijn er door bovengenoemde auteurs grofweg drie redenen aangedragen. Ten eerste: traditie voorkomt dat liturgie een spreekbuis wordt van de heersende ideologie. Ten tweede: traditie voorkomt dat in liturgie vooral de mens gevierd wordt in plaats van God, en ten derde: traditie zorgt ervoor dat liturgie het anders-zijn van God weerspiegelt.

Wat de eerste reden betreft: ik ben ervan overtuigd dat vieringen op pioniersplekken (en dus bij SiS) niet meer of minder ideologisch gekleurd zijn dan die in een gevestigde kerk, zoals ik hierboven al aanmerkte in weerwoord op Davison en Milbank. Het enige is dat ideologie en machtsfactoren bij pioniersplekken misschien eerder verstopt zullen zitten onder een jasje van waarden als vrijheid, tolerantie en persoonlijke keuze. Hier gaat misschien het bekende argument op dat ook de meest inclusivistische visie mensen uitsluit (namelijk exclusivisten).

Wat betreft het tweede argument: het kernteam hoopt dat bezoekers 'er iets aan hebben' (namelijk Gods aanwezigheid in hun leven ontdekken, hun eigen weg vinden, een goed gevoel ervaren etc.). Dit uitgangspunt is een vrij functionele benadering van vieren. In combinatie met de opvatting dat sporen van God voor een belangrijk deel in de mens zelf gevonden kunnen worden, lijkt me het risico dat vooral de mens gevierd wordt in plaats van God hier reëel.

Dan de derde reden. In hoeverre is er bij SiS ruimte voor het anders-zijn van God? Aan de ene kant zie je dat bij SiS, misschien meer dan bij vieringen in gevestigde kerken, de grens tussen vieren en het dagelijks leven vaag is. Dit komt doordat momenten met een duidelijk ritueel kader (meditatief moment, middaggebed) elkaar afwisselen met lossere momenten (gezellig gesprek onderweg) en niet in de laatste plaats omdat een deel van de viering in de openlucht plaatsvindt. Tegelijk is er zeker geen sprake van trivialisering. Er is nog weinig tot geen vaste traditie bij de vieringen van SiS, afgezien van het middaggebed in de abdij. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat alle vormen volkomen nieuw zijn, integendeel. Er wordt volop gebricoleerd. Er wordt veel gebruik gemaakt van vormen (teksten, kaars aansteken, zegenbede) uit de christelijke traditie en ook uit de (populaire vorm van) oosterse religies (meditatieoefeningen, yoga). De gebruikte vormen en taal roepen echter, zowel voor kernteam als bezoekers als onderzoeker, wel degelijk de ervaring op dat er ruimte gemaakt wordt voor 'het heilige'. In de theorie van Post hoeft heterotopie niet per se

²¹¹ Chauvet, *Symbol and sacrament* 335.

²¹² Chauvet, *Symbol and sacrament* 338.

²¹³ Chauvet, *Symbol and sacrament* 340.

²¹⁴ Chauvet, *Symbol and sacrament* 339-340.

gekoppeld te zijn aan traditie. We zagen in paragraaf 5.1.4 en 5.2.1 dat het heterotopische karakter van de viering met name bepaald wordt door de stilte.

5.5 Spoorzoeken in Slangenburg in de context van de PKN

Ik sluit de discussie af met een schets van de situatie bij SiS in de bredere context van de PKN. Door de vraag te stellen hoe de vieringen bij SiS zich verhouden tot de koers die de PKN op dit moment op beleidsgebied vaart, worden de onderzoeksresultaten in een bredere context geplaatst.

Aan de ene kant zien we dat bij SiS het experimenteren met nieuwe vormen, zoals dat door de PKN gestimuleerd wordt (zie paragraaf 1.4.1) volop plaatsvindt. Dan gaat het zowel om vormen van vieren als om vormen van gemeenschap. Wat betreft vormen van vieren springt het simpele feit dat het grootste deel van de viering onderweg plaatsvindt direct in het oog. Ook is er in zeer hoge mate sprake van bricolage: verschillende teksten, rituelen en muziekstukken worden losjes aaneen geweven tot een geheel waarbij niet een bepaalde geloofsinhoud de kern vormt, maar het zoeken zelf. Wat betreft vormen van gemeenschap spelen bij SiS dezelfde vragen als bij andere pioniersplekken in de PKN: ontstaat hier daadwerkelijk een gemeenschap of blijft er sprake van een los netwerk? Er lijkt bij SiS in ieder geval een vaste kern te zijn van mensen die iedere week samen vieren. Een volgende vraag (die buiten de reikwijdte van dit onderzoek valt) is dan in hoeverre deze gemeenschap 'kerk' te noemen is.²¹⁵

Bovenstaande ontwikkelingen passen goed in de ruimte die de PKN aan pioniersplekken geeft om hun eigen weg te zoeken, zonder hen in een blauwdruk op te leggen hoe 'kerk' eruit moet zien. Ze sluiten dus aan bij de koers die de PKN voorstaat. Hoe is dat wanneer we de theologie van vieren bij SiS plaatsen in de context van 'back to basics' zoals dat in het laatste visiedocument van de PKN wordt beschreven?

De ondertitel van dit document luidt 'Waar een Woord is, is een weg'. Hierin klinkt enerzijds een zoekende houding door, die de toon van het visiedocument kenmerkt. De toekomst van de kerk ligt open en niemand weet nog hoe die eruit gaat zien. Deze zoektocht past goed bij het zoeken dat bij SiS centraal staat. Anderzijds is in het visiedocument een sterke oriëntatie op het Woord te proeven. Dat wordt direct in de inleiding al duidelijk: de zoektocht naar de kerk van de toekomst kan alleen volbracht worden 'in de wetenschap dat er een levend Woord is, Christus de Heer. Waar dit Woord is, is een weg om te gaan.'²¹⁶ Juist op dit Woord ligt bij SiS weinig nadruk. Het is trouwens wel de vraag of dit in veel gevestigde PKN-kerken anders is, zeker in kerken die zich aan de linkerflank of in het midden van de PKN bevinden.

Kerk 2025 noemt vervolgens drie pijlers waarop er over de 'basics' gesproken kan worden. Benadrukt wordt dat de antwoorden op de vraag 'waarom kerk?' persoonlijk zijn, maar een gezamenlijk antwoord binnen een gemeenschap wordt gestimuleerd.²¹⁷ De eerste pijler, *believe*, krijgt bij SiS weinig ruimte, of wordt in ieder geval aan het individu zelf over gelaten. De tweede pijler, *belong*, is in zekere mate belangrijk voor participanten van SiS. De gesprekken en ontmoetingen die tijdens de vieringen plaatsvinden zijn een belangrijke reden voor participanten om

²¹⁵ Zie voor een bespreking van deze vragen Verburg, 'Gemeenschap in de kerk van de toekomst'.

²¹⁶ *Kerk 2025* 3.

²¹⁷ *Kerk 2025* 6.

naar SiS te komen. De derde pijler, *behave*, krijgt bij SiS veel nadruk. De vraag wat het goede leven is, is een van de centrale vragen waar participanten een antwoord op zoeken.

We zien dus hoe de ontwikkelingen bij SiS enerzijds stroken met ontwikkelingen in de PKN als geheel, maar anderzijds ook uit de pas lopen met in ieder geval het beleid van de PKN zoals dat verwoord wordt in de visienota.

6. Samenvatting en conclusie

Dit onderzoek is begonnen vanuit interesse in het proces van betekenisgeving aan vieren wanneer dit vieren buiten de gevestigde kerkelijke kaders plaatsvindt. De onderzoeksvraag is geformuleerd vanuit de intentie om mijn startpunt te nemen in reflecties of aanzetten tot reflecties die leven in vieren en onder deelnemers aan vieren bij één specifieke casus. Van te voren zijn daarvoor een aantal kwaliteiten van vieren verondersteld, waarvan met name de vierde (vieren als activiteit waarin een beroep wordt gedaan op een bepaalde traditie), de vijfde (vieren als activiteit die aansluit bij de omringende cultuur) en de zevende (vieren als onderbreking van het alledaagse leven) in de rest van het onderzoek aan de orde zijn gekomen.

We hebben gezien dat een belangrijk theologisch concept bij SiS het 'zoeken naar vaste grond' is. Dit houdt zowel een zoeken naar Gods dragende aanwezigheid in als het zoeken van je eigen weg door het leven. Sporen van Gods aanwezigheid zijn te vinden op drie soorten ondergrond: in de natuur, in de Bijbel en in jezelf. Deze sporen zijn ook in het dagelijks leven te vinden en de grenzen tussen viering en dagelijks leven zijn dan ook vloeiend. Tijdens een viering echter leggen participanten zich bewust op het spoorzoeken toe en oefenen ze al hun zintuigen in een vorm van aandacht voor Gods aanwezigheid. Stilte en een vaste structuur maken deze aandacht mogelijk.

We hebben daarbij ook gezien dat Spoorzoeken in Slangenburg aansluit op een aantal ontwikkelingen in de samenleving (o.a. ont-traditionalisering en subjectivering). Deze bewegingen hebben dus niet alleen sterke invloed op nieuwe vormen van religiositeit buiten de kerk (waar Post en Heelas/Woodhead over schrijven) maar ook op pioniersplekken, die zich aan de rand van de kerk ophouden. Dit kan leiden tot kritische vragen (Davison/Milbank, Percy) aan het adres van pioniersplekken: verwaarlozen zij niet de taak van de kerk om een tegenstem te laten horen tegenover heersende culturele en sociale normen? Vervaagt op deze manier niet het onderscheid tussen het dagelijks leven en inwijding in Gods koninkrijk?

Uit het onderzoek is echter gebleken dat aansluiten bij gevestigde tradities niet de enige manier is om een viering een onderbreking van het dagelijks leven te zijn. De vieringen bij SiS hebben wel degelijk een heterotopisch karakter, wat met name benadrukt wordt door de stilte. Bovendien is het niet zo dat SiS zich aan alle bestaande tradities onttrekt. Haar vieringen zijn een voorbeeld van bricolage van verschillende christelijke en niet-christelijke elementen.

Wat voor theologie van vieren leeft er bij pioniersplek Spoorzoeken in Slangenburg? Dat is een theologie waarin het zoeken centraal staat. Er is niet of nauwelijks sprake van een vaste kern in de zin van een inhoud die door alle participanten gedeeld wordt. Het zoeken is de kern. Aan dit zoeken wordt op zeer verschillende manieren vorm en inhoud gegeven en iedere participant neemt daaruit mee wat hem of haar aanspreekt en inspireert bij het vinden van de eigen weg door het leven. Participanten zoeken tijdens de viering naar Gods aanwezigheid, om zo in het dagelijks leven die aanwezigheid ook weer op te merken. De viering is voor hen een moment dat de drukte van het alledaagse leven even wordt onderbroken, zodat ze hun aandacht kunnen richten op wat/wie hun leven draagt. In die zin heeft de viering zeker een heterotopisch karakter: het biedt een vrijplaats waar diepere lagen van het leven aan de oppervlakte kunnen komen. Ook voor wie niet langer in de gevestigde kerk komt, blijkt aan zulke vrijplaatsen grote behoefte.

7. Bibliografie

Literatuur

Barnard, M. Post, P. (red). *Ritueel bestek: Antropologische kernwoorden van de liturgie*. Zoetermeer: Meinema, 2001.

Barnard, M. 'Het heilige gebeurt niet: Een kritische plaatsbepaling van Gerrit Immink: Het heilige gebeurt'. In: *Jaarboek voor liturgieonderzoek* 28, 2012.

Barnard, M., Cilliers, J., Wepener, C. *Worship in the Network Culture: Liturgical Ritual Studies. Fields and Methods, Concepts and Metaphors*. Liturgica Condenda 28. Leuven: Peeters, 2014.

Becker, J. Hart, J. de. *Godsdienstige veranderingen in Nederland: Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie*. Den Haag: SCP, 2006.

Browning, D. *A Fundamental Practical Theology: Descriptive and Strategic Proposals*. Minneapolis: Fortress Press, 1996.

Castells, M. *The Rise of the Network Society*. Malden: Blackwell Publishing, 2000.

Charmaz, K. *Constructing Grounded Theory: A Practical Guide Through Qualitative Analysis*. London: SAGE Publications, 2006.

Chauvet, L. M. *Symbol and sacrament: A sacramental reinterpretation of Christian existence*. Collegeville: Liturgical Press, 1995.

Cray, G. Williams, R. *Mission-Shaped Church: Church Planting and Fresh Expressions of Church in a Changing Context*. London: Church House Publishing, 2004.

Croft, S. Mobsby, I. Spellens, S. (red). *Ancient Faith, Future Mission: Fresh Expressions in the Sacramental Tradition*. New York: Seabury Books, 2010.

Davison, A. Milbank, A. *For the Parish: a critique of Fresh Expressions*. London: SCM Press, 2010.

Ganzevoort, R., Roeland, J. 'Lived religion: the praxis of Practical Theology'. *International Journal of Practical Theology* 18(1), pp. 91-101.

Geertz, C. *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. New York: Basic Books, 1973.

Gray-Reeves, M. Perham, M. *The hospitality of God: Emerging Worship for a Missional Church*. New York: Seabury Books, 2011.

Hammersley, A. Atkinson, P. *Ethnography: Principles in Practice*. London: Tavistock, 1983.

Harskamp, A. van. *Het nieuw-religieuze verlangen*. Kampen: Kok, 2000.

Heelas, P. Woodhead, L. *The spiritual revolution: Why religion is giving way to spirituality*. Malden: Blackwell Publishing, 2005.

Hobsbawm, E. Ranger, T. *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

Grimes, R. 'Reinventing Ritual'. *Soundings* 75(1), pp. 21-41.

Klomp, M. *The Sound of Worship: Liturgical Performance by Surinamese Lutherans and Ghanaian Methodists in Amsterdam*. Leuven: Peeters, 2011.

Luther, H. *Religion und Alltag: Bausteine zu einer Praktischen Theologie des Subjekts*. Stuttgart: Radius Verlag, 1992.

Miller-McLemore, B. 'Toward Greater Understanding of Practical Theology'. *International Journal of Practical Theology* 16(1), pp. 104-123.

Miller-McLemore, B. J. (red). *The Wiley Blackwell companion to practical theology*. Vol. 63. Oxford: John Wiley & Sons, 2012.

Moynagh, M. Harrold P. *Church for Every Context: An Introduction to Theology and Practice*. London: SCM Press, 2012.

Nelstrop, N. Percy, M. (red). *Evaluating fresh expressions: Explorations in emerging church*. Norwich: Canterbury Press, 2008.

Oskamp, P, Schuurman, N. (red). *De weg van de liturgie: Tradities, achtergronden, praktijk*. Zoetermeer: Meinema, 1998.

Osmer, R. 'Towards a new story of Practical Theology'. *International Journal of Practical Theology* 16(1), pp. 66-78.

Post, P. Rouwhorst, G. Tongeren, L. van. Scheer, A. (red). *Christian Feast and Festival: The Dynamics of Western Liturgy and Culture*. Liturgia Condenda 12. Leuven: Peeters, 2001.

Post, P. *Voorbij het kerkgebouw: De speelruimte van een ander sacraal domein*. Heeswijk: Uitgeverij Abdij van Berne, 2010.

Ross, C. Bevans, S. (red). *Mission on the Road to Emmaus: Constants, Context, and Prophetic Dialogue*. London: SCM Press, 2015.

Saldaña, J. *The coding manual for qualitative researchers*. London: SAGE Publications, 2015.

Silverman, D. *Doing Qualitative Research: A practical Handbook*. Derde editie. London: SAGE Publications, 2010.

Schleiermacher, F.D.E. *Praktische Theologie*. Berlijn: De Gruyter, 1850.

Stringer, M. D. *On the Perception of Worship: The Ethnography of Worship in four Christian Congregations in Manchester*. Birmingham: A&C Black, 1999.

Verburg, M. 'Gemeenschap in de kerk van de toekomst', *Handelingen* 3, pp. 34-44.

Ward, P. 'The Hermeneutical and Epistemological Significance of Our Students'. *International Journal of Practical Theology* 16(1), pp. 55-65.

Watkins, C. 'The Challenge of 'Fresh Expressions' to Ecclesiology: Reflections from the Practice of Messy Church'. *Ecclesial Practices* 1, pp. 92-110.

Watkins, C. 'The conversational disclosure of whole-theology...'. Bergen Symposium 17-19 February 2014.

Beleidsdocumenten PKN

De hartslag van het leven: Visie op het leven en werken van de Protestantse Kerk in Nederland. Boekencentrum: Zoetermeer, 2012. Download via:

<https://www.protestantsekerk.nl/download/CAwdeAwUUKNEWUQ=&type=pdf>

Pionieren vanuit de Protestantse Kerk, 2015. Via:

<https://www.protestantsekerk.nl/download/CAwdeAwUUKNBVOE=&inline=0>

Pioniersreis of eredienst eerst? Over hoe je met een pioniersplek van start kunt gaan, 2016. Via:

lerenpionieren.nl/wp-content/uploads/2016/07/A.-Pioniersreis-of-eredienst-eerst.pdf

Kenmerken Pioniersplekken Protestantse Kerk, 2016. Via:

<https://www.protestantsekerk.nl/download/CAwdeAwUUKNBWEc=&type=pdf>

Kerk 2025: Waar een Woord is, is een weg. Boekencentrum: Zoetermeer, 2017. Download via:

<https://www.protestantsekerk.nl/download/CAwdeAwUUKRFWQ==&inline=0>

Internetbronnen

www.protestantsekerk.nl

freshexpressions.org.uk

www.lerenpionieren.nl

www.twintigerswoerden.nl

www.nijkleaster.fr,

kloosterwelle.nl

heiligvuurwest.nl

www.zininzuid.nl

spoorzoekenslangenburg.nl

8. Bijlagen

Topic-lijst interviews

- Persoonlijke gegevens (leeftijd, woonplaats, burgerlijke staat, beroep)
- Levensbeschouwelijke achtergrond
- Bezoekers: verwachtingen voorafgaand aan bezoek
- Kernteam: verwachtingen voorafgaand aan betrokkenheid bij SiS
- Hoe zou je het verloop van de wandelactiviteiten beschrijven aan een buitenstaander?
- SiS ten opzichte van kerkdienst: overeenkomsten
- SiS ten opzichte van kerkdienst: verschillen
- SiS ten opzichte van een niet-religieus wandelgroepje: overeenkomsten
- SiS ten opzichte van een niet-religieus wandelgroepje: verschillen
- Ervaring van verschillende onderdelen van de viering (koffiedrinken, meditatief moment, lopen, gesprekken, abdij en lunch)
- Kernteam: wat hoop je dat mensen ervaren bij een bezoek aan SiS?
- Kernteam: dromen voor de toekomst van SiS

Codelijst

Categorie 1: Wat zoek je?

Subcategorieën:

- God [God in de ander; tijd voor God; God in mensen; God in natuur; sporen van God; God liefhebben; God ontmoeten; twijfelen; Gods aanwezigheid; God als basis; God benoemen; toewijding aan God; God in stilte; teveel God; Jezus als gezicht van God]
- Rust [adem; te druk; rust zoeken; traditie geeft rust; onbereikbaar zijn]
- Zoeken [God zoeken; uitingsvorm zoeken; rust zoeken; stilte zoeken; bezoekers als zoekers]

Categorie 2: Waar zoek je?

Subcategorieën:

- In de natuur
 - Natuur [zon verwarmt; uitzicht; zon als Het licht; modder; reeën; modder in de kerk; mos; aandacht voor natuur; vogels; seizoenen; mooi groen; mens als boom; vlinder als wonder; landschap; gesprek weer; regen als zegen; sneeuw; kou]
 - Aards [voeten op de grond; even landen; aarde draagt; God als basis; gewone mensen; laag boven ons; diepere laag; God als grond; Bijbel als grond]
 - Schoenen [goede schoenen; kringetje schoenen; laarzen in de kerk; op sokken]
- In jezelf
 - Eigen keuze [behoefte; niet mijn ding; divers aanbod; uitingsvorm vinden]
 - Eigen respons [overdenken; indalen; binnenkomen; bezinnen; beklijven]
 - Eigen ervaring [voorgaan; vragen naar eigen ervaring; Gods aanwezigheid ervaren; gastvrijheid ervaren; zelf woorden geven; authentiek; eigen inbreng]
 - Emoties [emoties benoemen; emoties accepteren; aandacht voor emoties; woorden laten ervaren; raakt meer]
 - Gedachten [gedachten leiden af; gedachten loslaten; tot nadenken aanzetten]
- In de Bijbel
 - Christelijke taal [weerstand tegen christelijke taal; aantrekking christelijke taal, hedendaagse taal; geen kerktaal; vertalen]
 - Bijbel [psalm; verwijzing gelijkenis; missie; Bijbel als bron; Bijbel aanbieden; Bijbel als grond]
 - Open [open gemeenschap; niet opleggen; niet afschrikken; niet open; niet buitensluiten; niet binden]
 - Gesproken woord [minder woorden; emoties benoemen; teveel gepraat; woorden voor geloof; zelf woorden geven; hedendaagse taal; geen kerktaal; vertalen; God benoemen]

Categorie 3: hoe zoek je?

Subcategoriën:

- Aandacht [uitkijken waar je loopt; wijzen; aandacht voor adem; afrollen voeten; aaien; afleiding gedachten; aandacht voor Gods aanwezigheid; naar jezelf kijken; aandacht voor de ander; aandacht naar binnen; stilte nodig voor aandacht; tot eer van God]
- Toewijding [abdij; eerbied; Godgericht; ervoor gaan]

- Stilte [jassen aan in stilte; lopen in stilte; herrie regenkleding; diepere stilte; samen stilzijn; teveel woorden; stilte zoeken; geen woorden hebben; ongemakkelijke stilte; spontane stilte; God in de stilte]
- Structuur [gebrek aan structuur; dagelijkse structuur; vast format; regelmaat in de abdij]

Categorie 4: met wie zoek je?

Subcategoriën:

- Gesprek [open vragen; kennismaken; vrolijk gesprek; delen; luisteren; eigen inbreng; bij de tijd; advies geven; luisteren lastig; dominant; meningsverschil; diepere laag; spontaan gesprek; een-op-een-gesprek; gesprek onderbroken]
- Ontmoeting [begroeten; humor; niet close genoeg; samen op lopen; zielerorselen delen; interesse; zielscontact]
- Gastvrijheid [open deur abdij; gastvrijheid ervaren; streekeigen; welkom zoals je bent]
- (Tegen) kerk [kerk van de mensen; geloofsgemeenschap; dwingend; gesloten; eenrichtingsverkeer; geen saamhorigheid; instituut; geen variatie; moeilijke taal; teveel woorden; te lang; ouderwets; zwaar; niet welkom]
- Abdij [tijd voor God; structuur; diepere stilte; psalm; onveranderd; nieuwsgierig; gewenning]
- Traditie [onveranderd; vertrouwd; blijvend; oude liederen; bodem; rust]

Categorie 5: ingrediënten viering

Subcategoriën:

- Kaars [middelpunt; symbool Christus; aansteken; herdenken; eigen inbreng; stille emotie]
- Lopen [lopen in stilte; afstand houden; samen op pad; wandelliefhebbers; ontmoeting; input meenemen; neuzen dezelfde kant op]
- Luisteren [luisterlied; gesprek; ogen dicht; luisterend oor zijn]
- Meditatie [vervreemding; ogen dicht; fantastisch; ademhaling; yoga]
- Zingen [niet meezingen; zingen gemist]
- Zitten [meditatiehouding; open houding; uitrusten; voeten op de grond]
- Drempelmoment [meditatie; jassen aan; schoenenmoment; deur dicht; drukke weg]
- Eten/drinken [koekjes; te lang koffiedrinken]
- Gebed [stiekem gebed; om aanwezigheid; leven als gebed; cadans; zegenbede]

